

nummer 2 maart 2004

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSWERK IN NEDERLAND (VGN)

KLEID

**Predikant
in Korea**

**Overzicht en
thema's tegelijk**

**Kamp en
klooster:
Solovsky**

**Kinderen van
'foute' ouders**

jaargang 45

Peter Wester

voorzitter (KNHG, VVVO),
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen Ov.
Tel. 0541 - 552 061 (thuis)
Tel. 0541 - 585 203 (werk)
westerkok@introweb.nl

Renée Schreuder

vice-voorzitter (Commissie
Volwasseneneducatie, website
VGN, Kleio),
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 695 9506.
info@vgnkleio.nl

Jan-Maarten de Wit

(secretaris, Commissie
Basisvorming/ VMBO),
Anemonenstraat 6,
6942 WT Didam.
Tel. 0316 - 226 568.
jm.dewit@liemerscollege.nl

Johan Raven

penningmeester
(Didactiek- en activiteiten-
commissie, RAD),
Kinkhoorn 8,
9051 MJ Stiens.
Tel. 058 - 257 4050.
johanraven@hetnet.nl

Marjan de Groot-Reuekamp

(Commissie PA-BO; SLO)
Rompertdreef 26,
5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Administratie VGN:

Administratiekantoor

H. Adema,
Aldlansdyk 50,
9051 DH Stiens.
Tel 058 - 257 5447.
Fax 058 - 257 3999.

E-mail:

henk_adema@hotmail.com

VGN giro: 128701 t.n.v.

penningmeester VGN Stiens.

E-mail: info@vgnkleio.nl

Website: www.vgnkleio.nl

Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staats-inrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Neem contact op met de administratie. Aanmelding is ook mogelijk via de VGN-site.

Contributies 2004:

- Bij bezoldiging t/m € 50
HOS-schaal 10.6
- Bij bezoldiging vanaf € 60
HOS-schaal 10.7
- Docent met drie € 35
of meer vakken
- Baan van minder € 40
dan 0,6 fte
- Kennismakingslid € 25
(alleen voor studenten)
- Buitengewone leden, € 45
pensioen, VUT
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, € 65
Europa
- Buitenland, € 75
overig
- Losse nummers € 8
incl. verzendkosten

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@home.nl

Carla van Boxtel,

Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,

Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Oscar Lansens,

medewerker en correspondent VS,
History Department UNC
Charlotte.

Stefan Boom,

Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,

Fazantenkamp 387,
3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
ceesbol@wanadoo.nl

Hans Moors,

Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Joke Noordstrand,

Lorentzplein 18,
2012 HG Haarlem.
Tel. 023 - 532 9904.
j.noordstrand@worldmail.nl

Ger van der Drift,

Lindenstraat 81,
3203 VH Spijkenisse.
Tel. 0181 - 619 268.
g.vanderdrift@penta.nl

Hans Pols,

secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,

eindredacteur,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio
toesturen aan de secretaris van de
redactie.

Berichten voor de Kleiokrant,
aktualiteiten, mededelingen van
commissies, aankondigingen
en dergelijke kunnen naar de
eindredacteur.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met de eindredacteur.

Van de redactie

Over één ding waren alle amateur- en beroepshistorici het eens in de geschiedenis-special van *Vrij Nederland* (6 maart j.l.): geschiedenis mag niet te fragmentarisch worden. 'Halve kennis is gevaarlijke kennis', zei een van hen. De samenleving verandert snel; het onderwijs moet dus zorgen voor continuïteit tussen de generaties. Gemeenschappelijke historische kennis is noodzakelijk om het gesprek over ons verleden, over onze cultuur gaande te houden. Geen willekeurige hap-snap keuze aan onderwerpen, maar een verantwoord, samenhangend curriculum. Zulke statements getuigen van een degelijke opvatting over ons vak. Hopelijk leveren ze denkstof voor de stofcommissie-Lancashire, van wie één lid hier onlangs stelde dat feitenkennis voor het geschiedenisexamen minder relevant is.

Hoe leg je zoiets aan je examenklassen uit die wekenlang zwoeven, met hun loop op Lancashire gericht?

Graag verwijs ik naar het artikel van Steven Barnes voor een mogelijke oplossing. Deze Britse collega biedt een hanteerbare methode om én de wijde blik, én de diepgravende analyse in één lessenreeks te combineren! Als dat lukt, worden tevens de bovenvermelde historici op hun wenken bediend! Ook in andere artikelen wordt onze honger naar feitenkennis aardig gestild. Artikelen over de Korea-oorlog, de goelag én het lot van kinderen van 'foute' ouders vullen wellicht een leemte op. Er zijn waardevolle vakdidactische suggesties opgenomen over WO II en Westerbork. Voor elk wat wils. Veel leesplezier!

Jan van Oudheusden

Op de omslag: Poster uit het begin van de jaren vijftig

In dit nummer

2

Predikant in Korea

'Ik dacht dat u met een Koreaanse terug zou komen dominee'

Hans Pols in gesprek met ds. J. Couvée, legerpredikant bij het Nederlands Detachement Verenigde Naties in Korea.

10

Completer dus beter?

STEVEN BARNES

Op zoek naar de ideale mix van overzicht en diepte

Vertaling van een artikel in *Teaching History* over de manier waarop de sectie geschiedenis in een Engelse Grammar School de leerlingen tijdens de bestudering van deelthema's voortdurend ook de grote lijn erbij laat betrekken.

16

Het slijk van Solovskij

NIEK PAS

De moeilijke geschiedenis van een kloostereiland

Op de fiets op zoek naar het modelkamp van de Goelag. Een historische reportage.

22

'Niet de schuld, wel de straf'

GONDA SCHEFFEL-BAARS

Kinderen van de 'foute kant'

28

'De ontdekking in de klas'

LIES SCHIPPERS

VMBO-docenten en -leerlingen over stripboek en lesmateriaal

En verder

34

'Opgepakt': educatief pakket

36

Het Geheugen van Nederland

38

Boek van de maand

40

Boeken

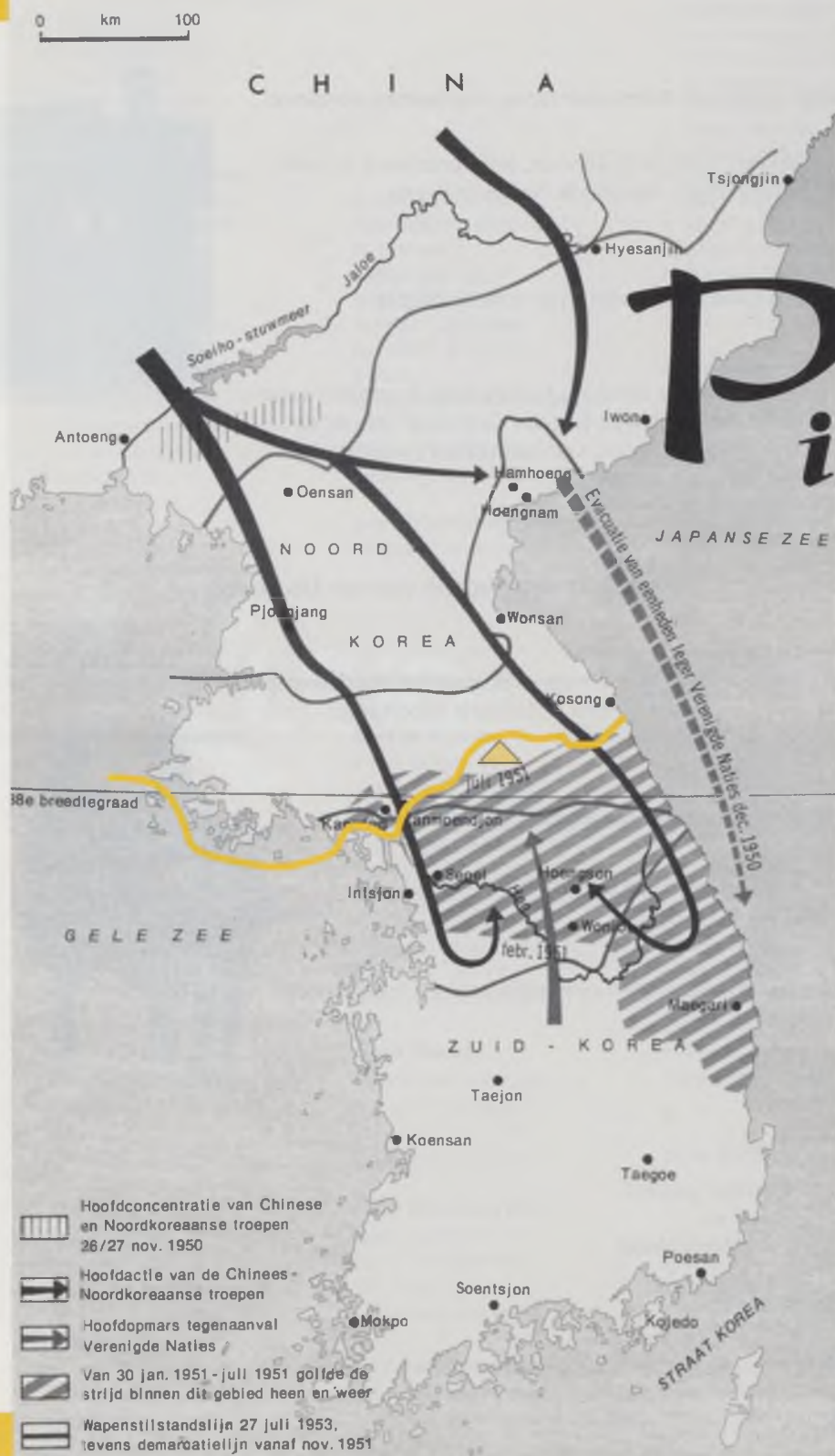
45

Kleiokrant

'Ik dacht dat u met een Koreaanse terug zou komen dominee!'

Kleio-redacteur Hans Pols in gesprek met ds. J. Couvée, legerpredikant bij het Nederlands Detachement Verenigde Naties in Korea.

Predikant in Korea

Ruim vijftig jaar geleden voerden Nederlandse militairen een opdracht uit in Korea onder de blauwe vlag van de Verenigde Naties. Van een vredesmissie kon nauwelijks gesproken worden; er moest vooral gevochten worden. Veel is hier niet over bekend: Nederlanders houden niet van verhalen met veel wapengekletter. Bovendien is het bondgenootschappelijk optreden met Amerika in spraakmakende kringen in ons land sinds de jaren zestig niet erg populair, zoals een jaar geleden maar weer bleek. En als het dan toch moet, dan sturen we een fregat, want dan loop je de minste risico's.

Het verhaal van de Nederlandse troepen in Korea is er een van overeenkomsten en verschillen met dat van de huidige vredesoperaties, dat echter niet alleen daarom waard is opgetekend te worden. Het is vooral het verhaal van

De IJzeren Driehoek, waar de Nederlandse vrijwilligers gelegerd waren.

Wapenstilstandslijn: de grens tussen Noord- en Zuid-Korea.

mannen die onder moeilijke omstandigheden hun opgedragen taak probeerden te vervullen.

Eén van degenen die dat verhaal kunnen vertellen, is de emeritus predikant ds. J. Couvée, in 1952 legerpredikant bij de Nederlandse troepen in Korea.

De oorlog brak uit toen in juni 1950 troepen van het door de Sovjet-Unie gesteunde communistische Noord-Korea de achtendertigste breedtegraad overstaken om hun, zoals het ongetwijfeld in de communistische pers zal zijn beschreven, door de imperialistische klassenvijand onderdrukte volksgenoten te bevrijden.

Nu viel er op het bewind van president Syngman Rhee van Zuid-Korea het nodige aan te merken. In feite was hij door de Amerikanen in het door hen na de Tweede Wereldoorlog bezette deel van Korea geïnstalleerd. Nadat de Sovjet-Unie het Amerikaanse voorstel om democratische verkiezingen in een verenigd Korea te houden, had afgewezen, vestigden de Verenigde Staten in het Zuiden zo snel mogelijk een Koreaans bestuur, hielden er verkiezingen en vertrokken. Wel bleven ze Zuid-Korea uitgebreide militaire en economische steun geven.

Rhees bewind werd al snel dictatoriaal, maar zo bont als zijn Noord-Koreaanse collega Kim Il Sung – naar vertrouwd communistisch gebruik volgens een recente telling 'goed' voor anderhalf miljoen dodelijke slachtoffers onder de eigen bevolking – heeft zijn regime het nooit gemaakt.

Waarschijnlijk heeft de Noord-Koreaanse partijleiding zelf de beslissing genomen voor de aanval; Zuid-Korea zou na het vertrek van de Amerikanen geen partij zijn voor het militair veel sterkere Noord-Korea. Zelfs de Sovjet-Unie leek verrast, ze was in ieder geval niet vertegenwoordigd in de Veiligheidsraad (en dus niet in staat haar veto uit te spreken) toen de Amerikanen daar het initiatief namen om Noord-Korea te veroordelen tot agressor en militaire acties tegen de aanvallers te ondernemen. President Truman was ervan overtuigd dat Stalin na zijn misdadige gewroet in Oost-Europa nu daadwerkelijk tot de aanval was overgegaan; de communisten moesten tot staan gebracht, teruggedrongen en ingedamd worden,

Legerpredikant Couvée bij de 38ste breedtegraad.

anders zou hun streven naar overheersing van de wereld alleen maar aangeemoedigd worden. De vergelijking met het bewind van Hitler was in die dagen gauw gemaakt.

Ook in Nederland. Zo schreef Lou de Jong in *Vrij Nederland* 'dat de democratische vrijheden van West-Europa vandaag bij Seoul worden verdedigd. Wie dat niet helder en duidelijk uitsprekt, pleegt verraad aan de zaak van de democratie'.

Toch kon Van Randwijk, de hoofdredacteur van het blad, weinig sympathie opbrengen voor het bewind in Seoul. En dan waren er ook nog de stemmen die zich tegen de oorlog lieten horen en die kwamen niet alleen uit communistische hoek.

In ieder geval had de Nederlandse regering gemeend de resolutie van de Veiligheidsraad te moeten ondersteunen met het naar de Koreaanse wateren sturen van Hr. Ms. Evertsen. Voor regering en publieke opinie in Nederland leek dat genoeg, maar niet voor de Amerikanen. Zij wilden graag een brede coalitie, dus werd de Nederlandse regering onder druk gezet. In augustus besloot het kabinet Drees een bataljon naar het strijdtoneel te sturen.

Het waren vaak veteranen uit Indië die zich meldden als vrijwilliger; zij zochten het avontuur en soms waren het ook overtuigde anticommunisten. Uiteraard wist het communistische

'volksdagblad' *De Waarheid* te melden dat er nogal wat gewezen SS'ers onder de militairen waren.

Op 26 oktober 1950 vertrok het troepentransportschip *Zuiderkruis* met het 631 tellende Nederlands Detachement Verenigde Naties (NDVN) aan boord, waarna nog verschillende aanvullingen volgden om het Nederlandse onderdeel op bataljonssterkte te brengen.

Toen de eerste Nederlandse troepen vertrokken leek de strijd al gestreden; om de omsingeling van het bruggenhoofd bij Poesan te kunnen opheffen waren de troepen van de Verenigde Naties, hoofdzakelijk Amerikanen, onder MacArthur in september aan de westkust van het schiereiland bij Inchon en Koensan geland. Zij braken snel door, overschreden de achtendertigste breedtegraad, namen Pyongyang in en bereikten in november al de Chinese grens.

Maar toen stuurde de regering van de Chinese Volksrepubliek, verontrust door zoveel Amerikanen aan haar grens, 'vrijwilligers' naar Korea om de 'imperialistische dreiging' te weerstaan. De komst van honderdduizenden Chinezen keerde het tij; de troepen van de Verenigde Naties werden teruggedrongen en soms zelf op de vlucht gedreven. De communistische troepen passeerden opnieuw de achtendertigste breedtegraad.

In die hectische periode kwam het Nederlandse detachement in Korea aan. Bij de verdediging van Hoeng Song in februari 1951 verloren de Nederlanders hun eerste commandant, luitenant-kolonel Den Ouden, en zestien andere collega's. In het voorjaar van 1951 wisten de troepen van de Verenigde Naties de Noord-Koreanen en Chinezen terug te dringen tot over de oude grens tussen Noord en Zuid-Korea, maar veel verder kwam men niet. De troepen groeven zich in; de komende twee jaar zou er vanuit loopgraven gevochten worden: de stellingenoorlog was begonnen.

Op 27 juli 1953 kwam er een wapenstilstand; de vrede is, zoals bekend, nog steeds niet gesloten. De grens tussen Noord en Zuid-Korea wordt nog steeds gevormd door de wapenstilstandslinje van vijftig jaar geleden. Uiteindelijk waren er zo'n vijfduizend Nederlandse vrijwilligers in Korea; 125 daarvan zouden om het leven komen.

Geestelijk verzorger

Op 5 januari 1952 vertrok een nieuwe lichte Nederlandse vrijwilligers. Als geestelijk verzorger ging een betrekkelijk jonge gereformeerde predikant mee, dominee Couvée. Hij was sinds 1949 predikant. De oorlog had, zoals dat voor heel zijn generatie gold, zijn studie onderbroken. Na de bevrijding kreeg hij van zijn hoogleraren aan De Vrije Universiteit te horen dat hij kandidaatsexamen kon doen als hij al zijn literatuur en collegedictaten zou bestuderen.

'Ik heb toen drie jaar in Axel gezeten om me op grond van dat studiemateriaal voor te bereiden op het examen. In 1949 heb ik dus kandidaatsexamen gedaan en daarmee kon je in die tijd predikant worden. We hebben toen die herrie gehad in onze kerk, vrijgemaakt en synodaal, en er waren een heleboel jonge mensen van mijn leeftijd die kandidaats hadden gedaan en Schilder achterna liepen. Door die leegloop waren er ineens ontzettend veel vacatures in de gereformeerde kerk en ik kreeg veertien beroepen! Uiteindelijk werd ik in Roodeschool aangenomen als predikant. Daar heb ik anderhalf jaar gestaan en toen kreeg ik ds.

Met de Zuiderkruis naar Korea. Inscheping van de eerste Nederlandse vrijwilligers, 26 oktober 1950.

Walter op bezoek. Hij was deputaat voor het zoeken van legerpredikanten en vroeg: "Wil jij legerpredikant worden?"

Ik antwoordde dat ik best wilde, maar dat ik het eerst aan de kerkenraad moest vragen. Die had geen bezwaar en toen kreeg ik van ds. de Kluis, dat was de hoofdlegerpredikant over de land- en luchtmacht, te horen dat ik op Volkel was geplaatst. Het was toen nog een marinierskamp, maar het zou een vliegbasis worden voor de in opbouw zijnde Navo. In de loop van dat jaar zouden er Amerikaanse F 84's komen en Engelse *Glosters Meteors*.

Eerst kreeg ik in Breda in de Trip van Zoutlandtkazerne militaire vorming, de *Mivo-opleiding*. Ik heb alles gehad: vanaf salueren en marcheren tot pistool- en gewerschieten en weet ik allemaal wat. En de krijgstuicht.

Na mijn opleiding ben ik in maart 1951 naar Volkel gegaan, waar ik eerst nog mariniers verzorgd heb. Daar heb ik toen, in november of december, het verzoek gehad of ik naar Korea wilde.

Tijd om me normaal voor te bereiden op het legerpredikantschap heb ik ben eigenlijk niet gehad. Het

moest allemaal holderdebolder. Dankzij het feit dat ds. de Kluis zijn auto ter beschikking stelde, kon ik bliksemsnel overal naar toe. Ik heb daar een week over gedaan, van Volkel, waar ik afscheid moest nemen van de luchtmachtcollega's, naar Den Haag voor de inentingen, dan naar Roosendaal om kennis maken met Gualthérie van Weezel, de vader van, die commandant was van de commandoroeperen daar, om te zeggen: "Ik kom straks bij je". Vervolgens naar Roodeschool, A om te zeggen dat ik gevraagd was voor Korea en B om te vragen of ik misschien nog een jaartje weg mocht blijven.

Eigenlijk had ik in Roosendaal twee of drie maanden moeten oefenen bij de paratroopers, maar daar was geen tijd voor: ik heb geen enkele voorlichting gehad over Korea. Ik was al blij dat ik de inentingen had. Ik kwam 's morgens aan, ik heb gegroet, gesalueerd en ben vervolgens met een contingent van ongeveer 160 mensen op de trein naar Hoek van Holland gestapt om vandaar naar Harwich en van Harwich naar Southampton te vertrekken. Dat is dus allemaal in twee weken tijd gebeurd.'

Motieven

Legerpredikant word je op basis van vrijwilligheid. Je kunt tegen zo'n verzoek gewoon nee zeggen. Maar dat heb ik niet gedaan.

Daar had ik drie motieven voor. Allereerst geloof ik dat je in het leger als aalmoezenier of dominee net zo goed een taak heb in het begeleiden van mensen als in een gewone gemeente: het gaat om de vragen en noden van iemand, om z'n geloof. Maar het was allemaal wel op het scherpst van de snede.

Ten tweede: ik had een beetje de kranten gevolgd en daaruit afgeleid dat de oorlog in Korea dan wel geen rechtvaardige oorlog was – er bestaat geen rechtvaardige oorlog – maar wel een gerechtvaardigde oorlog. Dat wil dus zeggen dat het gerechtvaardigd was dat de VN zei: wij grijpen in dit conflict in en wij weerstaan het opkomende Chinese en het aanwezig Russische communisme en wij wensen niet dat de Koreaanse bevolking daaronder moet lijden. Ik moet er wel bij zeggen dat er met mij maar drie, vier mensen gemotiveerd naar Korea gingen. Dat was de luitenant Constantse, de luitenant Hogenboom en de overste Christan, de opvolger van overste Den Ouden, een oud Knil-officier, een uitstekend officier. Dat waren zo'n beetje de mensen die inderdaad wisten waarom ze in Korea zaten.

Een vaderlandse plicht om naar Korea te gaan heb ik nooit gevoeld, daar ben ik veel te individualistisch voor. Wel ben ik ook voor het avontuur gegaan; het was nieuw, het overdonderde me. Maar het waren toch vooral pastorale motieven die me bewogen.

Ik heb ook nooit stil gestaan bij de gedachte: ik kan invalide worden of dood gaan. Ik heb wel tegen mijn ouders gezegd toen ze afscheid namen: "Ik hoop dat ik jullie levend terug zie, maar dat weet ik niet."

De officieren waren of Hollanders of oud Knillers. En dat was toch een verschil in mentaliteit. De Knil-officiëren waren anti-Koreaans. Dat was geen wonder, want ze hadden in Indië gediend en waren in de oorlog door de Japanners gevangen gezet en de bewakers van die kampen waren vaak Koreanen. Die hadden zich gedragen als de waakhonden van de Japanners en ze waren daarbij keihard geweest; ze stonden onder Japans toezicht. Dus die Knil-officiëren, die hadden daar geen prettige herinneringen aan.

Ik heb er eentje op aangesproken. "Zeg, luister eens," zei ik, "wij hadden in de oorlog de Landwacht, daar hadden wij als Nederlanders de pestilentie aan en nou wou jij dat stelletje Koreanen dat jullie onrechtvaardig behandeld heeft, gelijkstellen aan

de hele Koreaanse bevolking hier. Dan had je helemaal niet naar Korea moeten gaan!"

Onder de 160 vrijwilligers waarmee we gingen, zaten nogal wat mensen uit de onderwereld; niet het soort mensen dat het leven leidt van normale burgers. Het waren allemaal avonturiers. Hun motivatie was: ik heb genoeg van mijn vrouw, ik verdwijn naar Korea en laat haar zitten. Het tweede motief was avontuur, het derde: ik loop van mijn vader en moeder weg.

En dan waren er ook mensen die aan de grens van het leven waren; het interesseerde hen niet meer. Een voormalig SS-er bijvoorbeeld.

Iemand die thuis gezegd had dat hij naar Korea wilde, waarop hij door zijn communistische vader van zo'n hoge Amsterdamse trap was afgedonderd en toen had gedacht: nou dan ga ik maar.

Er waren mensen bij die naar de gevangenis moesten, maar de rechter had hen gezegd: "Je kunt hier je straf uitzitten, maar je kunt ook naar Korea gaan". Weer anderen zagen het als een mogelijkheid om het geld te verdienen dat ze nodig hadden om de schulden die ze hadden af te betalen. En in Korea kreeg ik dat natuurlijk allemaal te merken.

Zes weken varen

We zaten op een Engels schip dat de Engelse zeelijn naar Azië volgde: Southampton, Gibraltar, Algiers – dat laatste begreep ik niet, want dat was een Franse haven – Alexandrië, Aden, Singapore, Hong Kong. We zaten midden tussen de Engelsen, zo'n tweeduizend, die overal werden afgezet om de toenmalige Engelse koloniale belangen te beschermen. Aan boord hoorde ik weinig van de Koreaanse oorlog. Er was maar één ding dat we hoorden en dat was dat de Engelse koning was overleden! Bovendien, de meeste Engelsen aan boord gingen ook niet naar de *Commonwealth Division* die in Korea vocht.

Zo'n dag aan boord, hoe zag die eruit? Ik gaf catechisatie, ik had gesprekken, ik preekte elke zondag. Er was geen andere Nederlandse geestelijke verzorger aan boord.

Ds. J. Couvée:

'Ze hadden er geen idee van wat ik had meegemaakt en ik kon het ook niet kwijt'.

Met de andere officieren had ik een goed contact, maar ik ging ook wel naar de gewone manschappen. Dat deed ik al op Volkel; zonder te letten op kerkelijke grenzen sprak ik met iedereen en dan maar afwachten. Want tijdens die reis en later natuurlijk ook in Korea werden de mensen geconfronteerd met de moeilijkheden die ze thuis hadden gehad. Een soldaat die vertelde dat hij de voordeur was uitgelopen, terwijl zijn moeder nog op bed lag; zonder afscheid te nemen vertrokken. Toen heb ik gezegd dat het dan tijd werd dat hij een brief ging schrijven. Niet ik, maar hij. En bij de eerste haven op de post.

Het kamp van de Nederlandse VN-ers. Ds. Couvée bij zijn tent.

Dus doordat ik me met al die mensen bemoeide: onderofficieren, corporaals en manschappen, zoals ze vroeger zeiden, leerde ik zo'n beetje de motieven kennen waarom ze gegaan waren. Langzamerhand kwam bij iedereen het besef: dadelijk zit ik in het vuur en misschien schieten ze me wel dood. Dus het geloof dat die mensen bezaten begon te functioneren.

In Hong Kong werden we, evenals in Singapore, door de consul-generaal ontvangen. Ik heb daar voor het eerst in mijn leven in een Bentley gezeten. Vervolgens zijn we naar Koere, een oude Japanse marinehaven, gegaan en daar ben ik op een

trein gestapt en naar Tokyo gereden, dat was zo'n 1500 kilometer verder. Ik begreep wel waarom dat moest. Mijn voorganger, ds. Meerburg was toen in Japan en die wilde mij ontmoeten, en de militair-attaché wilde het naadje van de kous weten wat de zeereis betreft.

Die treinreis zal ik nooit vergeten. Het was zo'n trein waar je John Wayne in tegen had kunnen komen, zo'n oude Amerikaanse trein, met datzelfde geluid en van diezelfde balkonnetjes. Ik zat om vijf uur 's morgens op zo'n balkonnetje te kijken naar dat prachtige, zilver-witte Japanse landschap.

In Tokyo ben ik eerst naar Meerburg gegaan. Ik had grote bewondering voor de man. Hij was getrouwd en had een jaar in de bewegingsoorlog gezeten. Ik had kind noch kraai, voor mij was het allemaal wat makkelijker.

De IJzeren Driehoek

"Twee of drie dagen ben ik in Japan geweest en toen ben ik op een vliegtuig gestapt en naar Kimpo gereisd. En daar stond pater Schins, ik weet niet van welke orde, me op te wachten.

Bij een temperatuur van 25 graden onder nul ben ik naar het front gereden. Er waren daar loopgraven en bunkers en als het niet vroor was er

overal modder. De bewegingsoorlog was al min of meer tot stand gekomen; de stellingenoorlog was aangebroken. Maar in de IJzeren Driehoek, waar wij terecht kwamen, was er nog wel actie: bij het patrouille lopen, er waren artillerieduels, vliegtuiggevechten.

We beschouwden het als een erezaak. Wij zaten daar met drieduizend man en we wisten dat de Chinezen met zestigduizend man tegenover ons lagen. Ze hadden ons kunnen overspoelen. De frontlinie lag in een hele diepe, brede vallei; een tankavenue, daar konden van onze kant en van de andere kant tanks doorheen komen om een aanval te doen. Die is er nooit geweest, maar we zagen aan de Chinese kant wel de T-34's staan. Dat waren indrukwekkende beesten. De Amerikaanse legerleiding zal gedacht hebben: vrijwilligers, die vechten het beste, die moeten we juist daar hebben. Wij zaten daar dus met allemaal vrijwilligers: uit Nederland, Griekenland, Turkije, Frankrijk, België. Er zat van alles.

Met de Amerikanen was het af en toe vreselijk. Die zopen aan het front als ketters. Dus de overste Christan zei: "Er wordt hier geen druppel gedronken". En daar hield iedereen zich aan. Hij was klein van stuk maar had een geweldig gezag over officieren, onderofficieren en manschappen.

Ik weet nog goed dat ik een van de eerste dagen met hem mee ging en we kwamen bij een soldaat die voor de eerste keer op wacht stond. En hij vroeg die soldaat: "Als nou de Chinezen van de overkant komen, wat ga je dan doen?" "Dat weet ik niet, overste."

Nou, hij werd groen en geel. Wat ik toen te horen kreeg, zo scherp, ze helder, zo fel, maar zonder vloeken ... Die jongen werd gewoon afgemaakt. Ik denk dat een compagniescommandant ook werd afgemaakt, maar dat gebeurde onder vier ogen. Ik heb het zelfs wel eens in m'n preken gebruikt: dat je moet weten wat je moet doen als je aan iets begint. Die jongen was net aangekomen en was nog niet geïnstrueerd, wat natuurlijk meteen had moeten gebeuren.

Ons contingent werd verdeeld over het bataljon zodat de mensen die binnenkort zouden vertrekken gemengd werden met de nieuwe hap. Zo maakte je met zoveel mogelijk mensen kennis en kwam je zoveel mogelijk te wetens.

Eigenlijk hoorden we bij het Van Heutzregiment, maar dat was een sluimerregiment omdat het niet volledig bestond; er was maar één bataljon van opgericht. Dat bataljon had duizend man moeten bevatten; drie compagnieën tirailleurs en een ondersteuningscompagnie met zware en lichte mortieren. Maar er waren maar zevenhonderd man. Hoe werd dat nou aangevuld? Met Koreanen die 3 gulden 80 per maand verdienen. Ze konden daar precies een liter rijst van kopen. Dat was niet best. Je zou kunnen denken dat er onder die Koreanen sympathisanten zaten van het Noorden, maar dat was niet zo. Ze waren betrouwbaar. We konden communiceren met ze in het Engels via hun eigen officier.

Zo werd er een keer een Chinees gevangen genomen en die trilde over zijn hele lichaam. Ik heb hem beetgepakt en neergezet. Hij keek me aan met een blik van: die gaat me doodschieten. In het Nederlands zei ik tegen hem: "Ga maar rustig zitten". Ik gaf hem een sigaret en hij aarzelde lang met aanpakken. Toen heb ik hem met m'n Zippo, met het Indianenschild erop, we hoorden bij de achtendertigste divisie, een vuurtje gegeven.

Toen zei de Koreaan die tolkte, dat de Chinees bang was omdat ze aan de andere kant verteld hadden dat hij hier dood gemaakt zou worden als hij gevangen werd. En dat gebeurde tot zijn stomme verbazing dus niet.

Wij hadden af luisterapparatuur, we konden vaak horen waar ze het over hadden. Op een zeker moment zegt zo'n Koreaanse veiligheidsofficier tegen mij: "Ze zitten te klagen over het slijk en de ratten. Ze willen naar huis."

Gevaren

"Toen ik aankwam moest ik meteen bij de overste komen en de volgende dag werd ik bij het appel voor-

Een 'outpost'; loopgraaf in de IJzeren Driehoek bij T-bone Hill, augustus 1952.

gesteld aan de troep. Ik kon direct mijn werk doen. Aan de overste heb ik gevraagd of ik mee mocht op patrouille, want ik wilde alles doen wat de soldaten ook deden. Dus ik heb marsen gemaakt met twintig kilo bepakking op m'n rug en ben ook regelmatig naar een *outpost* geweest, waar ze het in hun broek deden omdat ze vlak bij de Chinezen lagen. Je moest een halve kilometer door het donker lopen met de kans dat je de Chinezen tegenkwam. Natuurlijk werd er wel getelefoneerd: de dominee komt eraan. En dan liep ik over de paadjes die ze me gezegd hadden. Ik had dan wel m'n karabijn bij me. Maar gelukkig is me niets overkomen.

Die mannen zaten daar soms veertien dagen, of ook wel drie weken. Dan werden ze afgelost door andere mannen uit dezelfde compagnie. Ik wist dat ik een soort voorbeeld moest zijn: ik ga daarheen, ik moet me laten zien en ik ga daar praten. Ik nam ook kranten en post mee. Ik droeg, hoewel ik predikant was, een wapen. De overste zei tegen mij: "Doe dat nou, want straks kom je in een situatie, dat je iemand tegenkomt: en dan moet je kunnen schieten".

Dat is gelukkig nooit gebeurd. Maar het bleef riskant. Om de paar dagen waren er artilleriebeschietingen en de patrouilles werden met geweren beschoten. Van weerszijde. Veilig

was je nooit, zelfs niet voor je eigen mensen. Op een dag kwam er iemand van buiten, van de kant van de borstwering, aangelopen. En een korporaal in die loopgraaf riep: "Daar komt een Chinees." Hij trekt een granaat, telt tot drie en gooit. Laat hij nou een eigen kameraad raken. Die jongen was mordsdood. Die korporaal maakte zich enorme verwijten: ik ben eigenlijk een moordenaar. Hij had er vreselijk veel last van. Het had mij ook kunnen overkomen, als je naar zo'n *outpost* ging. Je klimt omhoog, je maakt wat gerucht en zo'n vent denkt: daar komt een Chinees.

Zo heb ik ook een keer op een mijn gezeten, we reden er 's nachts overheen. Dat ding ging af bij vierhonderd kilo. Maar dat haalden we niet, zei de chauffeur. Ons gewicht werd over de vier wielen verdeeld.

Mortieren zijn iets vreselijks. Die granaten hoor je niet aankomen. Ik weet nog goed, we stonden rond een brancard met een grote, gewonde Koreaan erop. Die Koreanen zijn allemaal klein. Opeens begonnen de Chinezen met mortieren te schieten. Ik hoorde: "Het is toch maar een Koreaan, laat maar liggen." Ik brulde: "Die man halen. Pak aan en weg wezen." Op het moment dat we de jongen in veiligheid hadden, hield het mortiervuur op.

Op een andere keer, tijdens een godsdienstoefening in een bunker, kwamen we onder vuur te liggen van zware mortieren. Het was angstig, iedereen was doodsblijk. Je kon niets meer zien van het stof en er was een enorm gekraak. Ik hield op met preken en zei: "We gaan de geloofsbelijdenis, de twaalf artikelen en het Onze Vader opzeggen".

En om boven het lawaai uit te komen, moest ik schreeuwen.

Dat je zo optreedt in dat soort situaties heeft te maken met een roepingsbesef: wat doe ik nou eigenlijk hier? Ik probeer toch dominee te zijn, dat flitst door je hoofd, zonder woorden. Er wordt iets van mij verwacht.'

Moeilijke manschappen

'Door een toevalligheid, ik kwam in hun tent, ontdekte ik een groep van twintig, dertig man die bezig was met gestolen spullen. Van alles,

tot en met jeeps aan toe. Ik weet niet aan wie ze dat allemaal hadden willen verkopen, daar heb ik niet naar gevraagd. Ze begonnen te schelden en te vloeken, van: klootzak dit en dat, enzovoort. Ze zeiden: we maken je af als je het hart hebt er iets over te zeggen.

Ik weet nog goed dat ik niet bang was en dacht: ik doe op het ogenblik hier mijn werk, waar zou ik me druk over maken. Ik zei heel rustig:

"Jullie zetten de hele rotzooi weer terug waar het vandaan kwam en dan zeg ik niets." En het gebeurde.

'Er kwam een nieuwe vent en ik ging er op af. Hij zei: "Wie bent u, kapitein?" Ik antwoordde: "Ik ben geen kapitein, ik ben dominee." Waarop hij vroeg wat dat eigenlijk was. Dus ik moest uitleggen wat een dominee was. Op een zeker moment zei hij: "U raadt nooit wat ik geweest ben.

Ik ben inbreker geweest; ik ben er al op mijn veertiende mee begonnen.

Mijn moeder keek links en vader keek rechts en ik kon mijn gang gaan. Ik ben naar een postkantoor gegaan en heb aan de juffrouw daar gevraagd of ik misschien even het telefoonboek mocht hebben. Terwijl zij naar achter liep, graaide ik honderdveertig gulden bij elkaar en was buiten voordat zij het wist. Maar u gelooft me misschien nog niet? Kijk eens naar de andere kant?" En zonder dat ik het merkte, pakte hij zo mijn horloge van me af.

"Heeft u het gemerkt?" "Niets."

Die jongen moest de luitenant Constantse bewaken. Volkomen betrouwbaar. Door de solidariteit, de verbondenheid, dacht die jongen helemaal niet meer aan inbreken. Hij was dol op de luitenant, hij liep als een hond achter hem aan.

Je moet het als dominee in het leger nemen zoals het valt om van daaruit iets te kunnen doen. Op de boot begon het al: zoutwaterliefde, er waren ook vrouwen aan boord, gehoereer van hier tot ginter. Als we in Port Saïd, of weet ik niet waar kwamen, vlogen ze de vrouwen zo om de hals. Vooral de Engelsen waren daar sterk in.

Maar ik heb geprobeerd te leven met die mensen, onder die mensen en tussen die mensen. Ik heb ook een

rat in m'n nek gehad, in de modder en de kou gezeten; je moet het allemaal meemaken.

Toen we in Holland terugkwamen, waren er jongens die vijftigduizend sigaretten bij zich hadden. De douane stond klaar om ze op te vangen. Laat nu toevallig het hoofd van de douane een broeder uit Roodeschool zijn. Ik zei: "Man, je kunt ze allemaal pakken, want ze hebben duizenden sigaretten bij zich die ze willen verkopen. Ze moeten er hun schulden mee af betalen. Doe je ogen dicht en laat ze gaan." En tot mijn verbazing zei hij: "Dominee, het komt goed". En al die douaniers, het waren er een stuk of zes, werden geïnstrueerd. Dus het was; welkom in Holland en de groeten thuis.'

Rest and recuperation

'De mannen hadden maar vijf dagen van de negen maanden die ze aan het front zaten *rest and recuperation* in Tokio.

Dat moet je vandaag de dag eens tegen een VN-soldaat vertellen. Dan voel je toch wel aan dat van de honderd man er tachtig zijn die zeggen: nou ga ik eens lekker de bloementjes buiten zetten.

Het enige wat ik probeerde was dat een beetje tegen te gaan. Wanneer ik zelf naar Tokyo ging om zieken te bezoeken in de *annexhospitals* dan nam ik de jongens mee en zei ik: "Als we nou eens gezamenlijk naar *Hollandhouse* gaan". Want wat was het geval? In Tokyo stonden op het vliegveld tientallen taxi's klaar om de jongen naar de hoeren te brengen. In de eerste minuten was je er dus van de dertig zo vijf kwijt. Dan was het: dag dominee. Je kon moeilijk achter die knullen aanlopen en zeggen: dit gaat niet. Dus wat ik mee kon krijgen naar *Hollandhouse* was meegenomen en daar konden ze bingo spelen of biljarten. Pater Brouwer, ze noemden hem *patertje Bingo*, zorgde daar voor de jongens.

Met de betaalmeester ben ik naar die hoerenhuizen geweest. Dat deden we op de vijfde dag. De overste had gezegd: "Als ze niet op tijd terug zijn, krijgen ze gewoon straf". Dat was extra patrouille lopen en weet ik niet allemaal wat. Dus ik wist dat en

Gevangen Chinezen.

vertelde dat aan de jongens in het *Hollandhouse*.

"Jullie weten waar de andere jongens zitten." Doodse stilte. Ik zei: "Ze gaan naar de verdoemenis. Als jullie het niet zeggen, dan zullen ze zwaar moeten boeten." Waarop er een zei: "Ik weet wel zo'n beetje waar die en die zitten". "Dan ga jij mee. Zijn er nog meer die weten waar de hoer-kitten zijn?" Toen was er nog een die schoorvoetend over de brug kwam. "Jullie weten toch waar ze zijn? We moeten op tijd in het vliegtuig en op tijd thuis zijn."

Na dit gezegd te hebben kropen we de auto in, de betaalmeester mee – alle centen waren natuurlijk op – en uiteindelijk kreeg ik ze zo alle vijf bij elkaar. Eentje had vijfduizend *yen* opemaakt, dat was honderdvijftig gulden. Ik wist dat die vent getrouwd was en kinderen had. Goed, de betaalmeester betaalde alles keurig af, noteerde het leger-nummer en de eerstvolgende keer dat ze uitbetaald kregen, werd het ingehouden.

Ik zeg altijd: je krijgt een mens koest als je aan z'n portemonnee komt. De Amerikanen deden overigens precies hetzelfde.

Opvang

"We hebben drie perioden gehad: eerst zaten we in de IJzeren Driehoek, vervolgens hebben we op een eiland krijgsgevangenen bewaakt en daarna hebben we weer in de IJzeren

Driehoek gezeten. Na negen maanden in Korea konden we naar huis. De terugreis ging met een Frans transport van de *Messagerie Maritime* op een gehuurd Noors schip. Die Noorse officieren hadden hun vrouwen bij zich. Dus onze jongens zeiden: ik wou dat ik ook me wijf bij me had!

Ons schip deed de Franse route, we zijn ook in Saigon geweest. Uiteindelijk kwamen we in januari 1953 aan in Marseille. Vandaar zijn we met de trein naar Roosendaal gegaan. Daar stonden toen wel wat ouders, waaronder die van mij, maar veel waren het er niet. Officieel was er niets geregeld. Het was een kouwe bedoeling. Er was geen belangstelling voor de VN-soldaat in Korea. Vijf dagen verlof van de negen maanden dat je daar zat. Die jongens hadden daar last van, die waren uit hun evenwicht en die kwamen thuis en dan was er niets.

Als je dat vergelijkt met Scebrenica. Daar hebben we ons – laat ik dat maar zo uitdrukken – slecht gedragen, maar toen die jongens terugkwamen – ze hebben nota bene nog een feest gehouden en seksfilms bekeken, zo iets was van z'n levensdagen bij ons nooit gebeurd – werden zij wél opgevangen en dat is iets wat wij misten.

Ik ben naderhand nog een paar keer door een gevangenisdirecteur gebeld. "Dominee, kent u die en die." Ik zei:

"Ja, wat is er mee?" En dan bleek hij in de gevangenis te zitten.

Hoe dat kwam? In het leger voelden ze zich solidair, konden op elkaar aan, gingen ze kameraadschappelijk met elkaar om en dan kwamen ze thuis en dan was er niemand voor ze. Ze konden hun verhaal niet kwijt.

Ook ik ben door niemand opgevangen. Er waren momenten geweest in Roodeschool, nadat ik daar was teruggekeerd, dat ik zo eenzaam was dat ik dacht: ik wou dat ik maar weer aan het front zat.

Het was ook zo'n afstand; ik was natuurlijk twee jaar in dienst geweest en dan kwam je uit Korea terug in die brave, vriendelijk gemeente. Er was er een die zei: "Ik dacht dat u met een Koreaanse terug zou komen, dominee!" Ze hadden geen idee van wat ik had meegemaakt.

'Ik heb hier een horloge dat van sergeant Lemson is geweest. Hij lag in het *Mash-hospital*, zo'n tien kilometer achter het front. Normaal bekeken ze daar hoe ernstig het was; was het zwaar dan ging je, hup, door naar Tokyo en anders bleef je in het *Mash-hospital*. Maar die jongen was er zo ernstig aan toe, door granaatscherven enzo, dat hij niet vervoerd kon worden. Ik ben bij z'n operatie geweest. Z'n darmen hingen aan een spijkertje aan de muur. Nou, toen heb ik al z'n spulletjes gekregen en die heb ik later meegenomen naar Nederland.

Ik ben al z'n adressen afgegaan. Hij bleek drie vrouwen gehad te hebben, maar ik weet niet of hij met al die vrouwen getrouwd is geweest. Bij Ans was het: "Is tie dood? Nou, ik wil er niets meer mee te maken hebben." Dan naar Truus, die wist zich niets meer van hem te herinneren. Dus die meiden wilden niets meer van hem weten. Zo eenzaam was die vent. Z'n horloge heb ik dertig jaar bewaard om het aan z'n vader of moeder te kunnen geven. Maar een adres had ik niet van ze. Dertig jaar heb ik het laten liggen en toen heb ik het maar als herinnering om gedaan. Ik draag het nog.'

Op zoek naar de ideale mix van overzicht en diepte in de geschiedenisles

STEVEN BARNES

1750

Tijd

1900

Completer dus beter?

Veel docenten kennen de lastige afweging die gemaakt moet worden bij het bepalen van leerstof. Kiezen we voor een grof penseel en een grote, veelomvattende benadering van een bepaald tijdvak of voor een gedetailleerde en diepgaande uitwerking van een belangrijk thema uit een periode? In een brede, naar volledigheid strevende benadering schuilt het gevaar van oppervlakkigheid en vluchtigheid. De keuze voor het fijne penseel kan leiden tot meer inleving en betrokkenheid, maar levert daarnaast slechts heel specifieke kennis van een geïsoleerd fenomeen op.

Het vinden van een uitgebalanceerde combinatie van beide benaderingen is niet eenvoudig. Onze Engelse collega's experimenteren daarmee. In dit artikel vindt u didactische suggesties voor gebruik in lessen in de onderbouw.

Wat betekent de Industriële Revolutie voor u? Misschien roept zij beelden op van Richard Arkwright en de Cromford Mill. Misschien associeert u haar met cholera en hervormingen ter bevordering van de volksgezondheid. Of u ziet Cruickshank's 'Manchester Helden' voor u. Ons vermogen om deze drie aspecten aan elkaar te koppelen en te zien hoe zij met elkaar verbonden zijn, stelt ons in staat het verleden te begrijpen. Ons beeld van de Indus-

triële Revolutie wordt bepaald door de manier waarop we deze zaken zien als oorzaken en gevolgen, die met elkaar samenhangen, die we met elkaar kunnen vergelijken en waarin we veranderingen kunnen herkennen. Het resultaat is een completer beeld van de industrialisatie in Groot-Brittannië. Met andere woorden: kennis van en inzicht in het verleden is groter dan de optelsom van losse feiten, personen en gebeurtenissen.

Er zijn echter veel factoren die het leerlingen moeilijk maken om dat completere beeld van het verleden te zien. Eén les per week in Key Stage 3 (vergelijkbaar met de onderbouw VO in Nederland, vert.) is niet bevorder-

lijk, net zo min als de modules van het Nationale Curriculum die zulke enorme tijdvakken omspannen. Hoe moeten 11-14 jarigen bevatten wat de Middeleeuwen zijn? Wat betekent industrialisatie voor hen? Was de Engelse Revolutie wel echt een revolutie in de breedste zin van het woord?

Hoe kunnen we de leerlingen helpen de kenmerkende aspecten van een tijdvak te begrijpen, laat staan de verschillende periodes erin te onderscheiden?

Geschiedenissecties leggen steeds meer nadruk op deelonderzoeken, waarin specifieke vragen diepgaand worden behandeld. Maar stellen we de leerlingen in staat completere

Steven Barnes is leider van de sectie Geschiedenis op de Queen Elizabeth's Grammar School (voor 11-18 jarigen) in Horncastle, Lincolnshire.

beelden te zien als we een module opbouwen rond een serie losse diepte-onderzoeken? Met andere woorden, we moeten goed nadenken hoe we overzicht en diepgang in de geschiedenisles kunnen combineren, zodat leerlingen het verleden leren zien als meer dan een serie onsamenhangende gebeurtenissen.

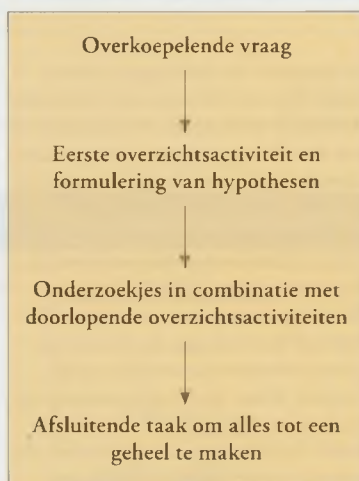
Overzicht en diepte

Het Nationale Curriculum stelt dat leerlingen geacht worden geschiedenis te leren door een combinatie van overzicht en diepte.¹ Maar wat betekent dit precies?

Wat het niet is, is gemakkelijk te herkennen. In de haast om hele tijdperken te behandelen kan er een hap-snap benadering van het verleden ontstaan, waarbij docenten de meeste tijd besteden aan deelonderwerpen waarin ze zich goed thuis voelen of waarover veel bronnen beschikbaar zijn. Met andere woorden, 'overzicht' kan een eufemisme worden voor 'minder interessante onderdelen snel behandelen'. Dit is natuurlijk niet de bedoeling. Veel geschiedenisdocenten hebben oplossingen gevonden voor dit probleem. Sommigen maken de overzichten zelf interessant en belangrijk, in plaats van ze te zien als een manier om snel door saaie stof heen te gaan. Anderen plannen van tevoren dat er een samenhangende relatie zichtbaar wordt *tussen* overzicht en diepte. In dit artikel wordt een aanpak beschreven die in de praktijk goed bleek te werken.

In de hierna geschetste planningsvolgorde wordt gestart met een algemene overzichts-vraag, waar vervolgens deelonderzoeken aan opgehangen worden. Hierdoor wordt de module een herkenbaar, samenhangend geheel. Deze volgorde leidt tot de integratie van overzicht en diepte, dwingt leerlingen om relaties te leggen en verbanden te zien tussen de verschillende deelonderzoeken en stelt hen in staat uiteindelijk een synthese te bereiken: een samenhangend overzicht van een bepaalde periode of tijdvak.

Het model is gebaseerd op het uitgangspunt dat één grote vraag de hele module overkoepelt. Leerlingen moeten voorlopige hypothesen bedenken als antwoord op deze overkoepelende vraag. De overkoepelende vraag wordt vervolgens met behulp van een aantal deelonderzoeken uitgewerkt. De conclusies van elk van deze onderzoekjes maken dan deel uit van het overzicht van het tijdvak.

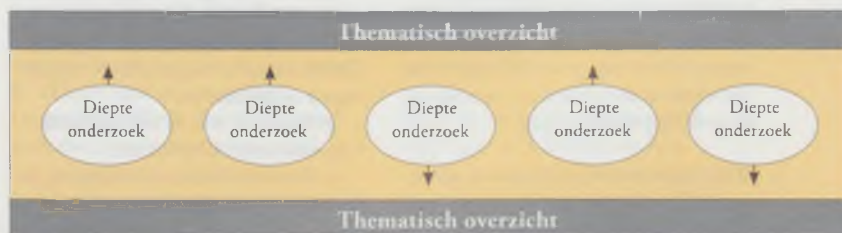
Figuur 1: Planningsvolgorde op basis van een overkoepelende vraag.

Idealiter zullen leerlingen door dit proces genooddaakt worden hun oorspronkelijke hypothesen aan te passen. Leerlingen zullen voortdurend specifieke feitelijke informatie gebruiken om een overzicht van een tijdvak te krijgen. Regelmatige lezers van *Teaching History* zullen in deze aanpak Michael Riley's artikel 'Big Stories and Big Pictures' herkennen, waarin hij ingaat op de relatie tussen overzicht en diepte.² Volgens hem verhoogt het gebruik van een overzicht de kwaliteit van een deelonderzoek omdat het thema daarvan voor de leerlingen in een bepaalde context

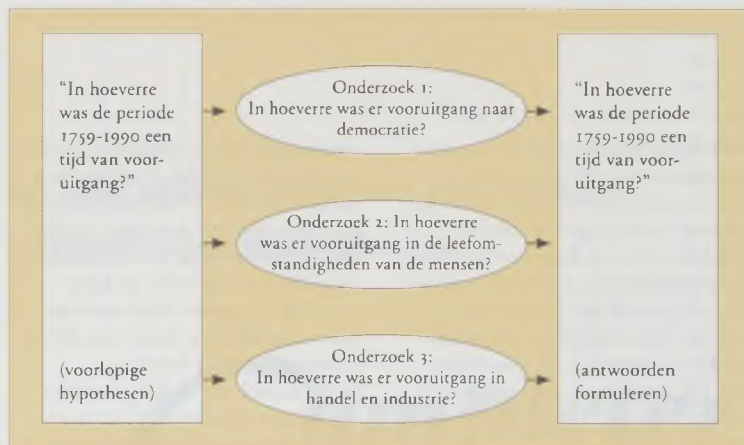
wordt geplaatst, waardoor zij meer oog krijgen – en dat al tijdens hun deelonderzoekje – voor veranderingen, oorzaken en gevolgen. In zijn artikel presenteerde hij een aantal modellen om dit in de praktijk mogelijk te maken. Het voor ons meest interessante model van Riley is weergegeven in figuur 2. In dit model zijn de dieptestudies voortdurend gekoppeld aan twee thematische overzichten. Globale kennis helpt dieptestudies immers beter te begrijpen en andersom. Het model dat mijn vaksectie gebruikt wijkt iets af. Wij gebruiken de overkoepelende vraag als startpunt van een module. Deze wordt gevolgd door een serie diepteonderzoeken die meer detail aanbrengen in het oorspronkelijke overzicht en de basis vormen van een concluderende activiteit om tot een algemeen oordeel over een tijdvak te komen. In figuur 3 (zie pagina 12) wordt dit aan de hand van een concreet voorbeeld duidelijk gemaakt.

Het belang van inhoud

Dankzij de herziening van het Nationale Curriculum hebben docenten in Engeland en Wales tegenwoordig meer keuzevrijheid bij het bepalen van de inhoud van het lesprogramma.³ Duidelijke basisprincipes voor de bepaling van die lesinhouden zijn dus belangrijker dan ooit. Als wij willen dat leerlingen de samenhang begrijpen tussen de verschillende elementen van de stof die docenten kiezen, dan moeten zij ook de basisprincipes achter die keuzes kennen. De overkoepelende vraag is hiervoor een uitzonderlijk geschikte manier. Aan het begin van een module wordt 'De Grote Vraag' gesteld en naarmate de leerlingen verder in de stof komen, leren zij de opgedane kennis aan deze vraag te koppelen.

Figuur 2: Planningsmodel van Michael Riley – relatie tussen overzicht en diepgang.

Figuur 3: Aanpassing van figuur 2 – relatie tussen de overkoepelende vraag en individuele diepteonderzoeken.

Om tot een goede overkoepelende vraag te komen zijn twee factoren van belang. Allereerst moet hij effectief geformuleerd zijn. Het heeft weinig zin een vraag te stellen die met 'ja' of 'nee' beantwoord kan worden. Vervolgens moet de hoofdvraag voor zover mogelijk de gehele reikwijdte en de diversiteit van het tijdvak omvatten. Een voorbeeld.

'Waarom was de periode 1500-1750 een turbulente tijd in de Britse geschiedenis?' of 'In hoeverre was de periode 1750-1900 een tijd van vooruitgang?' Elk van deze vragen beslaat de gehele periode en bevat kenmerkende aspecten ervan. In de eerste vraag worden leerlingen verzocht te verklaren *waarom* er een periode van *snelle verandering* was. De tweede vraag daagt de leerlingen uit om te veranderingen *te interpreteren en te beoordelen*: werd het leven ook echt beter?

Soms is het erg moeilijk om één kenmerkend thema uit een periode te lichten. Dan kan een overkoepelende vraag, die de leerlingen zelf laat beslissen welk thema het best bij deze periode past, een oplossing bieden. Een voorbeeld.⁴

De 'grote vraag' van Cottenham Village College was: 'De twintigste eeuw – het tijdvak van wat?' Elk thematisch diepteonderzoek biedt hierop een mogelijk antwoord. De slotactiviteit van de module vroeg de leerlingen om te komen tot een eendoordeel en een antwoord op de overkoepelende vraag.

Welk type overkoepelende vraag we ook stellen, het tegen elkaar afwegen van de historische betekenis van zaken in het verleden is een krachtig

instrument om leerlingen te laten nadenken over historische betekenis. Het biedt leerlingen de mogelijkheid om het verborgen proces dat geschiedensleraren voortdurend, soms zelfs onbewust, uitvoeren, kritisch te bekijken en te onderzoeken.

Meestal kiezen geschiedenisdocenten hun lesstof naar eigen inzicht: we kiezen en verwerpen voortdurend leerstof op basis van de thema's en gebeurtenissen die wij belangrijk vinden. Maar als we die overweging maken in relatie tot een overkoepelende hoofdvraag, dan maken we dit geheime selectieproces helder en transparant. Door openlijk het hoofdthema te benoemen, maken we de leerlingen deelgenoot van ons keuzeprocess.

Natuurlijk wordt de overkoepelende vraag ondersteund door een serie onderzoeksvragen die zorgen voor diepte en variatie. De samenhang tussen de overkoepelende vraag en individueel onderzoek is cruciaal. Het hier beschreven model doet dit meer expliciet, door het totaaloverzicht vanaf het begin duidelijk te maken en meerdere malen diepteonderzoeken te koppelen aan het grotere geheel.

De 'Grote Vraag'

Onze vaksectie besloot als overkoepelende vraag te kiezen: 'In hoeverre was de periode 1750-1900 een tijd van Vooruitgang?' (zie figuur 3). De onderzoeksvragen die we stelden waren onder andere:

- in hoeverre was er een ontwikkeling naar meer democratie?
- in hoeverre was er vooruitgang in de leefomstandigheden van mensen?
- in hoeverre was er vooruitgang in handel en industrie?

De afzonderlijke onderzoeksvragen moeten de overkoepelende vraag kunnen illustreren, ze moeten ook een directe en duidelijke samenhang met elkaar hebben. Leerlingen die bezig zijn aan een deelonderzoek kunnen met behulp van de 'grote vraag' van tijd tot tijd reflecteren op hun werk. Hiermee hebben leerlingen een ideale gelegenheid om terug te kijken op wat zij nu geleerd hebben en deze kennis te koppelen aan eerder opgedane kennis.

Activiteit 1: de voorlopige overzichten

Leerlingen hebben allereerst een referentiekader nodig. Dit kan in de vorm van een overzicht zijn. Zo'n overzicht moet duidelijk maken waarom de overkoepelende vraag wordt gesteld en in welke richting de leerstof/module zal gaan.

Voor de overkoepelende vraag 'In hoeverre was de periode 1750-1900 een tijd van Vooruitgang?' laten we leerlingen werken met een aantal schilderijen. Deze verzameling bestaat uit vijf paren. Elk paar vertegenwoordigt een thema dat later onderzocht kan worden. Eén schilderij geeft een beeld uit het begin en het andere van het eind van de onderzochte periode.

Leerlingen gebruiken de schilderijen om vast te stellen of er sprake is van verandering in het thema in de loop van de bedoelde periode. Ze denken dus na over continuïteit en verandering.

Vervolgens kunnen ze een voorlopige hypothese opstellen om aan te geven of er wel of geen sprake was van vooruitgang in deze periode.

Een prettige bijkomstigheid van deze taak is dat leerlingen zeer snel veel algemene achtergrondkennis opdoen.

De leerlingen kunnen de docent om hulp vragen bij het verklaren van wat ze zien – een tijdgebonden beeldelement bijvoorbeeld – maar de informatie die ze krijgen wordt bepaald door hun vraag. Ze worden niet al onmiddellijk overladen met losse feiten, die ze op dat moment niet nodig hebben.

Het gebruik van de schilderijen is van groot belang. Leerlingen hebben direct toegang tot dergelijke beeld-

Was de periode 1750 – 1900 een tijd van vooruitgang?			
Jaartal	Politieke gebeurtenissen	Economische gebeurtenissen	Sociale gebeurtenissen
1750 – 1800			
1800 – 1825			
1825 – 1850			
1850 – 1875			
1875 – 1900			

Figuur 4: Een tijdbalk om het sorteren van informatie in verschillende categorieën of thema's te stimuleren.

Was de periode 1750 – 1900 een tijd van vooruitgang?		
Dingen die vooruitgang laten zien	Jaartal	Dingen die slechter werden
	1750 – 1800	
	1800 – 1825	
	1825 – 1850	
	1850 – 1875	
	1875 – 1900	

Figuur 5: Een tijdbalk om leerlingen te stimuleren te oordelen over vooruitgang.

informatie en herkennen misschien zaken die ook nu nog bekend voorkomen. Verkiezingen zijn verkiezingen, een fabriek, een fabriek; hoewel er belangrijke verschillen zijn, zijn er ook genoeg overeenkomsten waar leerlingen houvast aan hebben.

De voorlopige hypothesen van de leerlingen over vooruitgang, gebaseerd op de afbeeldingen, bieden een startpunt voor het hierna volgende deelonderzoek. Kernpunt hierbij is dat het hebben van een voorlopige hypothese die de hele periode beslaat, leerlingen al gedurende de module in de gelegenheid stelt om verbanden leggen tussen het grote geheel en de kleinere delen. Zo is het leggen van verbanden niet langer een aparte slotactiviteit meer aan het einde van het proces.

Activiteit 2: Hoe houd ik het volledige beeld in het vizier?

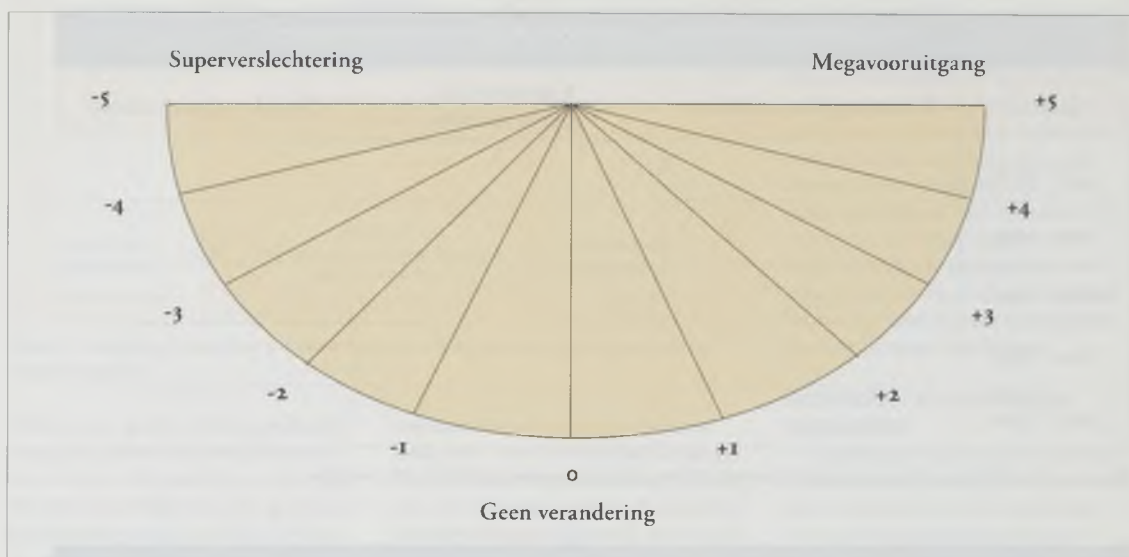
Hoe kunnen leerlingen het overzicht gedurende een langere periode vasthouden?

Een nogal afgezaagde benadering is de tijdbalk. Die heeft een negatieve want saai reputatie, vooral door verkeerd gebruik ervan. Als je van leerlingen alleen vraagt dat zij informatie in een chronologische volgorde plaatsen, zal dat hun historisch begrip niet bepaald stimuleren. Maar tijdbalken kunnen ook dienen om informatie op een andere, meer bruikbare manier te ordenen. Neem een tijdbalk met als kopjes politieke, economische en sociale ontwikkelingen. Hieronder kan informatie geclusterd worden en leerlingen kunnen ze aanvullen naarmate de module vordert. Ze kunnen

deze informatie op verschillende manieren gebruiken, afhankelijk van de gestelde vraag. Bijvoorbeeld: was er vooruitgang op economisch gebied of op het gebied van de leefomstandigheden van de mensen? (zie figuur 4).

Analytische tijdbalken zijn nog beter (zie figuur 5). In deze tijdbalk zijn de leerlingen voortdurend bezig met het beantwoorden van de overkoepelende vraag omdat de informatie die verkregen wordt uit de diepte-onderzoekjes gerelateerd wordt aan een groter geheel.

Deze tijdbalken worden door de leerlingen bijgehouden in hun opdrachterschrift. Normaal gesproken zou ik leerlingen vragen zo iets aan het einde van een onderzoekje als huiswerk te doen. Als de klas

Figuur 6: Een 'swing-o-meter', om voorbeelden van vooruitgang, achteruitgang of continuïteit te visualiseren.

altijd in hetzelfde lokaal geschiedenis krijgt, dan is een klassikale tijdbalk aan de muur nog geschikter. Deze zou dan letterlijk steeds in beeld zijn – een visuele herinnering aan het complete beeld.

Een derde manier om een steeds completer beeld te visualiseren is de 'swing-o-meter'.³ Een halve cirkel wordt voorzien van een waarden-schaal zoals te zien is in figuur 6. De loodlijn wordt gesteld op 0. Links ervan een schaal met oplopend negatieve cijfers en rechts ervan een schaal met oplopend positieve cijfers. Dus hoe verder naar rechts je uitkomt op de 'swing-o-meter', des te sterker is er sprake van vooruitgang (uiteindelijk uitmondend in een zogenaamde mega-verbetering), en hoe meer naar links hoe meer achteruitgang.

Wanneer de leerlingen een diepte-onderzoekje hebben afgerond, geven zij de door hen getrokken conclusies met betrekking tot de mate van vooruitgang en de bewijzen voor die conclusies aan op de 'swing-o-meter'.

Een voorbeeld. Na een onderzoekje of er in deze periode vooruitgang werd geboekt op het gebied van de democratie, besloten leerlingen doorgaans dat er inderdaad sprake van vooruitgang was. Zij baseerden dit dan bijvoorbeeld op het bestaan van groeperingen als de Chartisten en op

de hervormingswetten van 1832 en van 1867. In dit stadium is het denkproces van de leerlingen over het algemeen nog vrij chaotisch. Ze willen misschien conclusies en bewijzen in verschillende segmenten van de 'swing-o-meter' plaatsen. Of een stukje informatie tweemaal plaatsen als ze concluderen dat zaken verbeterden voor een enkeling, maar niet voor iedereen.

Dit is prima omdat deze manier van invullen de leerlingen aanmoedigt om na te denken over de omvang van de vooruitgang en de redenen daarvoor. Omdat ze gedwongen worden om een oordeel uit te spreken over waar welk stukje informatie thuishoort, kunnen er interessante discussies ontstaan over wat vooruitgang precies is. Hoe evenwichtiger hun denkproces, en hoe meer zij dat als problematisch ervaren, hoe beter. We verwachten in dit stadium nog geen genuanceerde en uitgebalancierte conclusies van de leerlingen. Echter, na afronding van elk onderzoekje, worden stukjes toegevoegd aan het grote geheel en kunnen verschillende stukjes informatie vergeleken worden.

De waarde van deze activiteiten is dat leerlingen voortdurend bezig zijn met het 'wegen' en beoordelen van (historische) informatie. Ze leren geen geïsoleerde feitjes. Ze leren dat er een hervormingswet was in 1832,

maar ze moeten ook het effect en de betekenis ervan beoordelen. In welk segment van de 'swing-o-meter' hoort dit feit thuis? En waar op de tijdbalk? Daarnaast beginnen leerlingen, door het opbouwen en vergelijken van hun onderzoeksresultaten, verbanden te leggen en een completer beeld te zien. Was er vooruitgang op alle terreinen in de negentiende eeuw? Was er vooruitgang op sommige terreinen ten koste van andere? Was de vooruitgang beperkt tot bepaalde sociale groepen?

Leerlingen leren op een hoger niveau doordat zij informatie sorteren en ordenen, waardoor normaal gesproken fragmentarische kennis nu in een grotere context geplaatst wordt en onderlinge verbanden zichtbaar worden.

Activiteit 3: komen tot een eindoordeel

De hierboven beschreven activiteiten helpen mee om de samenhang te ontdekken in de behandelde lesstof. Gaandeweg de module worden leerlingen regelmatig aangemoedigd om afstand te nemen van de deelonderzoeken en zich te richten op het grotere geheel. Hierdoor kunnen zij ter afsluiting van de module veel beter een algemene conclusie trekken dan wanneer deze slotopdracht uit het niets zou opduiken. Maar al te vaak is die fase van reflectie over het

geheel en het trekken van allesomvattende conclusies veel te moeilijk. Of erger nog, het gebeurt helemaal niet. Hopelijk wordt door de hier beschreven suggesties het maken van een allesomvattend overzicht meer toegankelijk, omdat leerlingen al gewend zijn om verbanden te leggen en verschillende brokjes informatie in te passen in een groter geheel.

Om de module af te sluiten en alle activiteiten te laten samenkomen, beviel een tijd/vooruitgang-grafiek ons goed.

In het midden van een bladzijde wordt willekeurig een horizontale lijn getrokken voor de stand van zaken in 1750. Gebeurtenissen worden vervolgens in de twee velden aangegeven. Als leerlingen van mening zijn dat de gebeurtenis of ontwikkeling vooruitgang bracht, dan plaatsen ze die boven de lijn. Als ze vinden dat het een verslechtering betekende dan wordt de punt onder de lijn geplaatst.

De leerlingen werken met de onderzoeksresultaten van drie deelonderzoeken: was er vooruitgang wat betreft sociale omstandigheden, in de economische prestaties en op het gebied van democratie/algemeen kiesrecht. Drie verschillend gekleurde lijnen kunnen op de grafiek uitgezet worden om deze drie gebieden in beeld te brengen.

Het mooie is dat zodra de grafiek compleet is, leerlingen de verschillende lijnen kunnen vergelijken en verbanden kunnen vinden. Mijn leerlingen wilden bijvoorbeeld weten of er een relatie was tussen de leefomstandigheden en de uitbreiding van het kiesrecht. Ze vroegen of economische omstandigheden verbeterden ten koste van de bevolking. In feitelijke zin leren de leerlingen hier niets nieuws. Maar ze zijn wel bezig de eerder geleerde informatie te analyseren, te vergelijken en naar verdere onderlinge verbanden te zoeken.

Ik vroeg mijn leerlingen, die ik in groepen had ingedeeld, hun grafiek over te tekenen op een groot vel papier. Ik vertelde hen dat zij een universitaire geschiedenisafdeling vertegenwoordigden die moest gaan

deelnemen aan een debat over de uitkomst van de overkoepelende vraag. Zij moesten hiervoor een speech voorbereiden.

Omdat de leerlingen tijdens hun eigen onderzoekjes steeds de overkoepelende vraag in beeld hadden gehouden, werd er binnen de groepen op hoog niveau gediscussieerd. Door het gebruik van de 'swing-ometer' hadden ze al eerder nagedacht over de aard en omvang van de vooruitgang en waarom dit lastig te beoordelen kon zijn.

Toen de groepen bij elkaar kwamen voor de conferentie werden deze ideeën verder onderzocht. Van elke groep sprak iemand de speech uit en beantwoordde vragen uit de klas. Er ontstond spontaan een historisch debat. De leerlingen realiseerden zich dat het beantwoorden van dergelijke grote vragen bemoeilijkt wordt door allerlei onduidelijkheden en gaven aan dat een antwoord wellicht weergeeft welk gewicht aan bepaalde argumenten en bewijzen wordt toegekend.

Met andere woorden, ze begonnen de periode als geheel te zien.

Activiteit 4: de synthese

Bij wijze van afrondende activiteit schreven de leerlingen een uitgebreid essay over de vraag:

'In hoeverre was de periode 1750-1900 een tijdperk van vooruitgang?'

Het conceptuele niveau van het werk was opvallend hoog. Veel leerlingen dachten analytisch en herkenden de zwakheden in hun voorlopige hypothesen. De meesten erkenden dat, hoewel ze oorspronkelijk een algemene en constante vooruitgang in deze periode voorspelden, het complete(re) beeld in werkelijkheid toch aanmerkelijk complexer was. Ze zagen in dat er verbanden bestonden tussen gebeurtenissen en ontwikkelingen en begrepen dat een vraag op verschillende manieren beantwoord kan worden. Vooruitgang was niet algemeen en niet voor iedereen gelijk. Ze erkenden dat er ook sprake was van stagnatie en achteruitgang in dezelfde periode. Sommigen onderscheidden verschillende snelheden van verandering. Anderen stelden vast dat er keerpunten waren in de periode.

Voor vragen en/of opmerkingen over dit artikel kunt contact opnemen met Steven Barnes: sbarnes@cfbt.com

Wie meer wil weten over het geschiedenisonderwijs in Key Stage 3 bezoekt de website van het Department for Education and Skills: www.standards.dfes.gov.uk/schemes2/secondary_history/

Conclusie

Leerlingen houden van structuur en orde. Ze houden er vooral van dat hun werk zin heeft. Door gebruik te maken van een werkvolgorde zoals beschreven in figuur 1, doorlopen leerlingen een samenhangend leerpatroon dat hun opgebouwde kennis voortdurend versterkt en waarin zij hun kennis kunnen plaatsen binnen een groter referentiekader. Het voordeel van denken in completere beelden is dat het leerlingen dwingt verbanden te zoeken tussen verschillende onderzoeken en verschillende stukjes informatie. Ze beginnen de grotere thema's en lijnen in de geschiedenis te begrijpen. Het dwingt hen vast te stellen wat historisch belangrijk is en het maakt hen duidelijk dat verschillende interpretaties van de geschiedenis legitiem kunnen zijn.

Doordat tijdens een hele module diepte- en overzichtsactiviteiten gecombineerd en afgewisseld worden, bouwt de concluderende activiteit voort op eerder leer- en denkwerk. Hij vormt dan een passend slot van een module.

Door op deze manier naar geschiedenis te kijken kunnen leerlingen doorzien wat Richard Arkwright, cholera en de helden van Manchester met elkaar te maken hebben.

Noten

- 1 DfEE/QCA (1999) The National Curriculum for England - History Key Stages 1-3, 21.
- 2 M. Riley, 'Big stories and big pictures; making outlines and overviews interesting', in *Teaching History* 88, 1997.
- 3 DfEE/QCA (1999) op. cit.
- 4 See *Teaching History* 99, 'Curriculum Planning Edition, 20-21.
- 5 Overgenomen uit: Andy Harmsworth, *Elizabethan England* (1999).

De moeilijke geschiedenis van een kloostereiland

NIEK PAS

Het slijk van Solovsky

Als een parelsnoer ligt de Solovetsky Archipel gedrapeerd in het centrum van de Witte Zee, in het hoge noorden van Rusland. Het natuurschoon is er prachtig, verschillende zeldzame diersoorten hebben er hun habitat. Ook in cultureel opzicht zijn de eilanden een juweel.

Vanaf het derde millennium voor Christus heeft de mens er zijn sporen nagelaten.

Vóór alles is Solovetsky (ook wel Solovsky genaamd) beroemd om zijn orthodoxe kloosterverleden én berucht vanwege het strafkamp uit de Sovjetperiode.

Hoe wordt het kloostereiland vandaag de dag eigenlijk gepresenteerd aan de buitenwereld?

Welk verleden wordt er kenbaar gemaakt? Een historische reportage en bespreking van

A. Applebaum, 'Goelag. Een geschiedenis' (Amsterdam 2003).

Zuchtend en scheldend ploegen we ons door het modderige pad vol kuilen. Eindeloos strekt het slijk zich voor ons uit, uitwijkmogelijkheden naar links of rechts zijn er niet. Berkebomen en struiken vormen een ondoordringbare haag. Slechts hier en daar doemt een glimp op van de baaien die het eiland omzomen. De natuur op Solovsky is weliswaar adembenemend maar bepaald niet lieflijk, eerder woest en vijandig. De mountainbikes die we in het dorp hebben gehuurd zijn ons nauwelijks tot nut. Ze verkeren in een te erbarmelijke staat: kapotte derailleurs.

Techniek die het laat afweten als metafoor voor de wijze waarop dit land, Rusland, voortsjouw? Na enkele uren geven we, moegestreden, onze poging op het eiland rond te fietsen. We scharrelen terug naar het dorp bij het klooster aan de baai. De bosarbeider die bij ons vertrek meewarig zijn hoofd schudde over zoveel dordrieste domheid grijnst als hij onze bemodderde figuren ziet terugkeren. Onderweg passeren we nog enkele stoïcijnse baboeschka's die blootsvoets voortgang maken, zichzelf in evenwicht houdend met aan beide zijden plastic tassen gevuld met champignons. Het is eind augustus, de paddestoelenpluk is weer begonnen. Tegen het einde van de middag begint de temperatuur al aardig te zakken. We zijn er nauwelijks op gekleed.

Met een bevriende correspondent ben ik vanuit Moskou naar de archipel in de Witte Zee gereisd. Vierentwintig uur in de trein, boemend langs eindeloze berkenbossen en meren, dwars door Karelië, de longen van Europa. De tijd brengen we door met slapen, lectuur en gesprekken met twee coupé-genoten. Af en toe houden we halt in een van de grauwe en vervallen stadjes die zich langs de spoorlijn naar het leegstromende noorden krampachtig in leven proberen te houden. In het troosteloze Kjem zijn we uitgestapt en hebben we overnacht in het plaatselijke resort aan de kust: een handvol houten gebouwen, naar Russische maatstaven modern en comfortabel. De eerste voorposten van het moderne massatoerisme?

Dr. Niek Pas is romanist en historicus. Hij is verbonden aan de sectie Politieke geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Onder: Noord-Rusland, met Witte Zee en Barentsz Zee.
Uit een oudere druk van de Bosatlas.
Links: het klooster van Solovsky.

GOELAG

EEN GESCHIEDENIS ANNE APPELEBAUM

Klooster

De eerste menselijke sporen op het eiland gaan terug tot de vijfde eeuw voor Christus. Hiervan getuigen her en der in het landschap stenen cirkels.

In de vijftiende eeuw werd er een kloostergemeenschap op Solovky gevestigd. Honderden jaren deden de monniken erover om het hoofdeiland en enkele andere vlekjes in de archipel te ontginnen en te cultiveren. Op Solovky werd een ingenieus stelsel van dijkes en afwateringskanalen aangelegd waarmee de gemeenschap in haar waterbehoefte kon voorzien. Hier kwam de eerste stenen haven van Rusland tot stand. Moerassige delen werden drooggelegd en de monniken slaagden er zelfs in een botanische tuin aan te leggen met onder meer tomaten en appels.

Geleidelijk breidde het klooster uit, verzezen er tot in de meest afgelegen plekken kerkjes en hermitages en werd een eilandje speciaal voor vrouwen gereserveerd. In de negentiende eeuw opende een biologisch instituut zijn deuren en nam de studie van

flora en fauna een grote vlucht. Contemplatie, innovatie en techniek gingen hand in hand. Rond 1900 beschikte het klooster over een hydraulisch gemaal.

Destijds, op het hoogtepunt van de religieuze presentie op het eiland, moet het complex een juweel zijn geweest. De kathedraal had een oude, rijk gedecoreerde iconostase en de schatkamer van het fort herbergde een rijkdom aan middeleeuwse iconen en moderne handschriften.

Eeuwenlang behoorde Solovky tot de belangrijkste spirituele en vooruitstrevende centra van de Russische orthodoxe kerk. De geïsoleerde ligging werkte een onafhankelijke en eigenzinnige houding van het klooster in de hand. Het kostte de tsaren vanuit het verweggelegen Moskou veel moeite het klooster tot de orde te roepen. Sommige conflicten wisten ze enkel gewapenderhand in hun voordeel te beslechten. Heden ten dage herinnert nog maar weinig aan deze rijke kloostergeschiedenis. Na de revoluties van 1917 werden de monniken verdreven. Een omvang-

De volgende ochtend vroeg nemen we de boot naar de eilanden. We zijn niet de enigen. Dertig gepensioneerde Finse toeristen vergezellen ons. Gedurende tweeënehalf uur spiegelt de vlakke zee geraffineerde grijs- en blauwtinten van de noorderlucht en schuiven links en rechts rotsen en eilandjes aan ons voorbij. Na een uur doemt aan de horizon een langgerekte zwarte streep op: Solovky. Bij het naderen van het eiland verandert het zwart in een oase van groen, waar enkele spitse torentjes bovenuit priemen. Het blijken de ranke uien te zijn van het klooster die zich, zodra we dicht bij het eiland zijn genaderd, majestueus verheffen boven de stompe torens en dikke muren van het Kremlin. We varen de baai binnen. Behalve het strampen van het schip is het doodstil om ons heen. Plots beginnen de kerkklokken te luiden. Het is alsof het meerstemmige geklingel ons welkom heet.

rijke brand verwoestte in 1923 het interieur en de overgebleven inboedel van het klooster. Enkel de stevige muren van de kathedraal en de wallen van het Kremlincomplex bleven overeind.

Niet alleen de natuur van Solovskij, ook de geschiedenis van het eiland is moeilijk doordringbaar. Van eeuwenoud religieus centrum veranderde de archipel in de jaren twintig en dertig in een gevangenis ten behoeve van de nog jonge socialistische heilstaat. Niet zomaar een penitentiaire inrichting, maar het modelkamp voor een systeem dat bekend werd onder de naam Glavnoje Oeprawlenije Lagerej: het Hoofddirectoraat der Kampen, kortweg Goelag.

Kamp

In het in 2003 verschenen *Goelag. Een geschiedenis* staat Anne Applebaum, oud-correspondente voor *The Economist* in Polen, uitgebreid stil bij rol van Solovskij in de ontstaansgeschiedenis van dit concentratieluniverseum, waar miljoenen Russen hun leven zouden laten. Solovskij zou, zo schrijft zij, duizenden malen gekloond worden, overal in de Sovjet-Unie.

In de zomer van 1923 werden de eerste groepen tegenstanders van het Sovjetbewind, de zogeheten 'contrarevolutionairen', dat wil zeggen intellectuelen, politieke tegenstanders of officieren uit het tsaristische dan wel witte leger, ondergebracht in het ontzield Kremlin.

De bedoeling van de autoriteiten was niet zozeer deze 'vijanden van het volk' te vernietigen, maar om hen door heropvoeding te socialiseren tot de ideale Sovjetburger. Daartoe werd het kamp ingeschakeld in de Sovjet-economie. De gevangenen werden onder meer ingezet in de bosbouw en grootschalige infrastructurele werken. De combinatie van zware arbeidsomstandigheden, mishandeling, ondervoeding, de barre klimatologische omstandigheden en epidemieën joeg het sterftecijfer de hoogte in. Een categorie gedetineerden had geluk en werd na enkele jaren ontberingen vrijgelaten. Velen echter crepeerden in dit hoge noorden.

Applebaums werk is de vrucht van een onderzoek dat jaren in beslag heeft genomen. Na de val van de muur en de teloorgang van het communisme in de periode 1989-1991 kwamen tal van bronnen beschikbaar die nieuw licht werpen op de concentratiekampen die zo'n wezenlijk onderdeel vormden van de Sovjet heilsstaat.

De verschrikkingen van het systeem zijn al eerder uit de doeken gedaan, onder meer in Alexander Solzjenitsjins *De Goelag Archipel*, dat begin jaren zeventig verscheen. In tegenstelling tot de schrijver putte Applebaum uit gevangenisdossiers, ego-documenten, ambtelijke archieven en interviewde ze voormalige gevangenen. In een bijlage heeft Applebaum een schatting gemaakt en onderbouwd van het aantal slachtoffers onder het regime van Lenin en vooral Stalin in de periode 1918-1953. Ze komt op een totaal van 25 miljoen personen, waarvan 6 à 7 miljoen gedeporteerd niet in kampen maar in verbanningsoorden terecht kwamen.

Tevens mengt ze zich in het enkele jaren geleden zo fel gevoerde debat rond de overeenkomsten en verschillen tussen de Sovjetkampen en de vernietigingskampen van Nazi-Duitsland. In de Sovjet-Unie kon iedereen gestigmatiseerd worden als 'vijand van het volk', terwijl de nazi's

zich op specifieke tegenstanders richtten, zoals communisten, joden en verzetsstrijders.

De Goelag heeft ruim dertig jaar bestaan, diende vooral een economisch doel, en kende afwisselend milde en harde periodes. De nazikampen bestonden twaalf jaar en kenmerkten zich door een groeiende radicalisering (vernietiging van mensen).

Een interessant onderdeel van Applebaums analyse is de propagandistische beeldvorming rond de kampen in de Sovjettijd. Solovskij heeft daar een belangrijke rol in gespeeld (zoals bijvoorbeeld concentratiekamp Sachsenhausen: *Kleio* 44,3-2003 of KdF-Seebad Prora dat eerst een propaganda-instrument voor Nazi-Duitsland was en later voor de Oost-Duitse socialistische heilsstaat: *Kleio* 44,6-2003), want het was een van de vroegste voorbeelden van de wijze waarop het Sovjetregime haar kampen inzette ter meerdere eer en glorie van het communisme.

Een belangrijk ijkpunt in dit verband is het bezoek dat de schrijver Maxim Gorki in de zomer van 1929 aan het hoofdeiland bracht. Zijn boot, de Gleb Boky, meerde af tegenover het Kremlin, precies op dezelfde plek waar tegenwoordig de toeristen aan wal stappen. Gorki kreeg een model werkkamp voorgeschoteld. Niets was aan het toeval

Hiernaast: Stalin en Jozef Stalin bezoeken het voltooide Witte-Zeekanaal.

Links: het kanaal werd met de hand gegraven, de rotsige bodem hier en daar met zelfgemaakte gereedschappen losgewerkt.

overgelaten. Gevangenen hadden uniformen gekregen om hun haveloze plunjes te bedekken, extra rantsoenen waren uitgedeeld en overvolle barakken waren tijdelijk opgeruimd. Volgens Applebaum werden er zelfs bomen rond het kamp geplaatst, zodat de omgeving minder naargeestig leek.

Het jaar 1929 betekende een wending in het kampregime. Van werkkamp werd Solovskij allengs een dodenkamp. De jonge Sovjetrepubliek had de moeilijke eerste jaren achter zich. Lenin was in 1924 gestorven en Stalin schakelde een voor een zijn rivalen uit. De Sovjet-Unie werd door hem het pad der industrialisatie opgejaagd. Vijfjarenplannen en collectivisaties dwongen de Russen in een ijzeren harnas. De gevangenen van Solovskij werden ingeschakeld bij het graven van het Witte-Zee kanaal, dat de Oostzee met de Witte Zee diende te verbinden. In een recordtijd van twee jaar werd de klus geklaard. De prijs was hoog: van de 175.000 dwangarbeiders, waaronder vele gevangenen van Solovskij, vonden er naar schatting 25.000 de dood. In de tweede helft van de jaren dertig, de periode die als de Grote Terreur de geschiedenis in zou gaan, besloot Stalin dat Solovskij ontruimd en gesloten diende te worden. De gevangenen die niet werden overge-

plaatst, werden door de geheime dienst (de NKVD) geliquideerd. Het moeten er duizenden zijn geweest. Hoeveel slachtoffers er op de verschillende eilanden begraven liggen en waar hun laatste rustplaatsen zich precies bevinden is onbekend. De schattingen lopen uiteen van enkele tienduizenden tot honderdduizenden.

Dodentrap

De tweede dag proberen we opnieuw vanuit het dorp bij het Kremlin door te dringen tot het eiland. Wat ons met de fiets niet lukt, moet dan maar met de auto. We vinden Andrej, die het eiland goed kent, bereid ons tegen duizend roebel (grosfweg 30 euro) enkele uren in zijn Zil-legerjeep rond te rijden. Het is een bevreemdend gevoel om kriskras over een eiland te rijden waar overal en nergens duizenden personen in anonieme graven liggen. We waren er in de trein al achter gekomen dat Russen niet graag spreken over de jaren van de rode terreur. Als Stalin ter sprake komt, wordt de grote leider vooral herdacht als de overwinnaar van het fascisme. Met Andrej is het niet anders. Op onze vraag hoe hij tegenover de in bloed geschreven twintigste-eeuwse geschiedenis van het eiland staat, volgt een laconiek antwoord: 'Zo was het nu eenmaal. Het is geschiedenis. Het is geweest.'

We stoppen bij een beboste bult die bekend staat als de Sekirnaheuveld, met bijna 100 meter de hoogste heuvel van het hoofdeiland. Een steile klim. Boven, op een kleine open plek, staat een vervallen orthodoxe kerk. Het gebouw overleefde de USSR omdat het in gebruik werd genomen als vuurtoren. Het uitzicht over de bossen en de baaien in de verte is schitterend. Deze plek werd in het verleden gebruikt voor folteringen. Gevangenen werden hier aan boomstammen gebonden en vervolgens na ondervraging en martelingen langs een trap de steile helling afgeduwd. Beneden aangekomen was er volgens Sergej enkel nog 'kasja' van ze over – Russisch voor 'pap'. In de diepte staat nu een gedenksteen. De houten trap is enkele jaren geleden hersteld, dat wil zeggen vernieuwd met behulp van Noors geld. Een voorbeeld van hoe de geschiedenis van de Sovjethorror met westerse middelen in stand wordt gehouden.

Voorzichtig dalen we de gladde, steile trap af, en vervolgen we onze rit in de Zil. Hortend en stotend, in een slakkengangetje, komen we vooruit in een afwisselend moerasachtig en bebost gebied. De overige kloostergebouwen die we her en der tijdens deze Camel Trophy passeren zien er op de kaart fraaier uit dan ze in werkelijkheid zijn.

Een volle barak... ergens in de goelag.

Struk voor stuk betreft het vervallen complexen. Aan de gebouwen is weinig te bezichtigen, de natuur doet haar werk en overwoekert de ruïnes. Als er al restauratieplannen voorhanden zijn om deze buitengebouwen tegen de vergetelheid te beschermen, bestaan ze enkel op papier.

Russische kerk

Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog veranderde het Kremlin op Solovskij voor de tweede keer binnen een generatie van functie. De Noordelijke Sovjetvloot kreeg de bevoegdheid over de archipel, en Solovskij veranderde in een trainingskamp. De laatste drie jaren van de oorlog was er een opleidingsschool voor de marine gevestigd.

Na de dood van Stalin in 1953 en vooral vanaf de jaren zestig zouden de Sovjetautoriteiten het historisch-architectonisch en natuurlandschappelijk belang van de eilanden gaan onderkennen. Solovskij werd een museum. In de jaren negentig was de cirkel rond: de orthodoxe kerk kreeg toestemming terug te keren naar de gewijde én ontheiligde grond. Solovskij knoopte weer aan bij haar kloosterbestemming. De pelgrims kwamen terug. Op de tweede dag van ons verblijf komt een boor aan met een geheel in

het zwart geklede groep vrouwelijke pelgrims, voorzien van plastic tassen met de logo's van modemerken, een teken dat eeuwenoude pelgrimade en modern shoppedrag tegenwoordig hand in hand gaan.

Met het bezoek van Poetin aan het eiland, enkele jaren geleden, is het gewicht van Solovskij als attractie formeel vanuit Moskou bekrachtigd. Het klooster is nu een nationaal monument, een totem van de Russische geschiedenis, getuige de afbeelding op het 500 roebel biljet. De kloostergebouwen binnen het Kremlincomplex hebben overduidelijk een religieuze functie. Reconstructie van de kerkelijke cultuur staat hier centraal. In de kathedraal schittert de spiksplinternieuwe iconostase ons tegenmoet. Enkele vrouwen zijn druk bezig de vloer te vegen. Anderen zitten achter tafels met snuisterijen, houten icoontjes, kaarten en heiligenwerkjes. In de nabijgelegen Nicolaaskerk treffen we een boekje aan over de heilige Nicolaas, beschermheilige van de Russische troepen in Tsjetsjenië. Treffender kan het nieuwe verbond tussen de machthebbers in Moskou en de orthodoxe kerk, die een formidabele comeback heeft gemaakt in de jaren negentig van de vorige eeuw, niet worden uitgedrukt.

Het kampverleden blijft in de marge van dit religieuze verleden. In een van de bijgebouwen is de eerste verdieping als tentoonstellingsruimte ingericht. In de eerste zalen krijgt de bezoeker de geschiedenis van Solovskij, haar natuur en de eerste bewoners voorgeschoteld. Vervolgens komen de kampjaren aan bod, met name het dagelijks leven van de geïnterneerden. Indringend zijn de tientallen foto's met biografietjes van gevangenen. Deze permanente expositie wordt afgesloten met tekst en uitleg over het trainingskamp Solovskij.

De ruimte die aan het verleden van deze archipel is besteed, is niet bijster groot, maar – zo op het eerste gezicht – wel compleet. Solovskij, het goelagkamp, heeft een plaats gekregen binnen de lange geschiedenis van het eiland.

Investeringen

Het huidige Solovskij contrasteert sterk met zijn historisch-culturele bloeiperiode die een hoogtepunt kende rond 1900. Op foto's zien de huizen er fris uit. Honderd jaar later maakt het eiland vooral een rommelige, chaotische indruk. De houten gebouwen van weleer zijn nog in redelijke conditie. Dat kan van de nieuwere gebetonneerde Sovjet-bouw niet worden gezegd. Die is bedui-

dend minder eeuwigheidsbestendig gebleken.

Er worden pogingen gedaan, in de weinige maanden die het klimaat toestaat, de gebouwen van het Kremlin en het klooster te restaureren, veelal met behulp van vrijwilligers. De kathedraal en kerk zijn opgeknapt, de kloostergangen zijn opgekalefaterd, maar afgezien van deze architectonische facelifts maakt met name het interieur toch een wat kale, om niet te zeggen, desolate indruk. De pracht en praal van weleer, de kunstzinnige toestand van het klooster een eeuw geleden, behoren definitief tot het verleden. In cultureel opzicht is Solovskij een gehandicapte attractie. Wellicht zal dat veranderen. Sinds 1992 staat de Solovskij-archipel op de werelderfgoedlijst van Unesco, een mondiaal project waarvoor de fundamenteën begin jaren zeventig werden gelegd.

Vrouwen aan het turfsteken, Solovskij 1928.

Het is verre van ondenkbaar dat Solovskij over pakweg tien jaar zal zijn uitgroeid tot een van de topattracties van de voormalige Sovjet-Unie. Niet alleen als pelgrimsoord, maar vooral als toeristentrekpleister. Nu al wordt er, onder andere op internet, volop geadverteerd voor dit nieuwe 'Russische wonder van het noorden'. Solovskij als een kant-en-klaar reispakket, geheel volgens westerse model. Voorwaarde is dat er dan wel geïnvesteerd blijft worden in de restauratieprojecten en in de toeristische infrastructuur die vooralsnog mondjesmaat tot ontwikkeling

komt. Achter het dorp bij het Kremlin heeft vorig jaar een hotel zijn deuren geopend. Een verrassend modern en gerieflijk uit hout opgetrokken complex, *state of the art* uitvalsbasis voor het zomerse massatoerisme. Maar de weg er naar toe is één grote modderpoel en straatverlichting is niet aanwezig.

Tevens zijn er aanwijzingen dat het eiland met zijn geschiedenis in het reine komt. In 1998 werd het initiatief geboren om een herinneringsbijeenkomst te organiseren om de talloze slachtoffers van de politieke onderdrukking te gedenken. Een handjevol voormalige gevangenen werd uitgenodigd. Vijf jaar later, op een bijeenkomst die door de organisatoren (onder meer het Herinneringscentrum Sint Petersburg en de Internationale Herdenkingsorganisatie uit Moskou) in ronkende

bewoordingen de 'Dag van de Politieke Onderdrukten' werd genoemd, werden reeds meer dan honderd genodigden rondgeleid langs de voormalige plekken der terreur. Naar het schijnt, wordt ook gewerkt aan een lijst van alle op het eiland terechtgestelde gevangenen. Een weinig benijdenswaardige klus die vele jaren in beslag zal nemen. Ook dit vergt investeringen, en niet enkel financiële, maar het zijn lovenswaardige pogingen om ook dat andere verleden van Solovskij toegankelijker te maken.

Literatuur

Over de concentratiekampen van de Sovjet-Unie was tot voor kort weinig bekend. In het Westen ontbrak het sociale, culturele en politieke kader om de Goelag echt te begrijpen. De beeldvorming was gebrekkig en eenzijdig. Ook na het verschijnen van *Een dag in het leven van Ivan Denisovitsj* (1963), de roman van Solzjenitsjin over het leven in de kampen, of diens 'oral history' van de kampen *De Goelag archipel, 1918-1956: proeve van een artistieke studie* (3 dln.: 1974-1976).

Rond deze boeken ontstond enige opwinding, met name onder linkse intellectuelen, maar pas in de jaren van de 'glasnost' vormde zich vanwege een almaar zwellende stroom egodocumenten en verslagen het referentiekader om de betekenis van de Goelag in te schatten. Dat proces voltrekt zich opvallend traag. In de bekende 'Historiker-Streit' (1986-1987) of en, zo ja, in welke mate de jodenvervolgving door de Nazi's vergelijkbaar was met de terreur onder Stalin, kwamen wel nieuwe feiten en interpretaties over de Goelag boven tafel, maar het effect van de discussie was uiteindelijk veel meer een wetenschappelijke heroriëntatie op de betekenis van de Holocaust, dan een afgewogen interpretatie van de Goelag.

De impuls hiervoor kwam eind jaren tachtig vooral van Russische historici en historische genootschappen zoals het Moskouse Memorial of het Sacharov Instituut, later gevolgd door vergelijkbare organisaties in Polen, de Baltische staten, Roemenië en Hongarije.

Uiteindelijk heeft ook de ineenstorting van de Sovjet-Unie voor een belangrijk versnelling gezorgd. De bronnen zijn toegankelijker geworden en – belangrijker nog – journalisten en onderzoekers in oost en west werken samen om de geschiedenis van de Goelag te reconstrueren. De meest recente synthese is A. Applebaum, *Goelag. Een geschiedenis* (Ambo: Amsterdam 2003) vertaling Tineke Davids. Met bibliografie, register en fotokatern, € 39,95.

Kinderen van de 'foute kant'

GONDA SCHEFFEL-BAARS

Niet de schuld, wel de straf'

Karin kreeg als 5-jarige in het kindertehuis te horen: 'Je ouders hebben joden vermoord en ze hadden jullie ook naar de gaskamers moeten sturen!' Anneliese kreeg regenwormen in haar mond geduwd die ze moest doorslikken. In een tehuis moesten kinderen de voeten van de directrice kussen. Tegenwoordig weten we hoeveel psychische schade pesten veroorzaakt. NSB-kinderen kregen destijds de volle laag. Dan waren er trauma's door vlucht, gescheiden worden van ouders, verlies van huis en haard, verwijten over een schuld die niet van hen is. Gonda Scheffel-Baars onderzocht hun lot. Zij schat het aantal NSB-kinderen op twee- tot driehonderdduizend. Slechts een klein percentage wilde praten.

'Tussen de kijkende kinderen stond zijn dochter Janny, twaalf jaar, net als ik. En ik zag hoe ze even wezenloos en verbouwereerd naar haar gearresteerde vader stond te kijken als ik dat had gedaan, jaren geleden, naar mijn eigen gearresteerde vader. Haar vader kreeg menige klap en stomp, net als toen, jaren geleden, de mijne. Haar ogen waren heel groot en ze knipte nauwelijks met die ogen. Ik kon niet ophouden met naar haar te kijken. Daar stond ze dan in haar wit en zwart geruite zomerjurk (het was een prachtige, zonnige dag) en ze hoorde nergens meer bij. Haar wereld was ingestort.

En ik dacht: 'Wie of wat is er bevrijd, als dezelfde verwilderende dingen steeds weer opnieuw gebeuren?'

Isolement

De Joodse schrijfster Maartje van Tijn verwoordt op indringende wijze de arrestatie van een NSB'er, de vader van haar schoolvriendinnetje Janny, en wat dat voor haar betekende: ze hoorde nergens meer bij. Dit had zij gemeen met de andere kinderen van collaborateurs. Het isolement begon echter al voor de oorlog. Zeker wanneer zij lid waren van de Jeugdstorm wat onder andere uit hun uniform bleek, werden kinderen van NSB'ers door hun leeftijdgenoten buitengesloten, uitgescholden en gepest. Familieleden, vrienden en burens gingen afstand bewaren tot de gezinnen van NSB'ers. Na 1940 en naarmate de harde maatregelen van de bezetters

toenamen werd het isolement verdiept. Na de oorlog nam dit in veel gevallen nog toe. De gezinnen werden geboycot, soms ook door familieleden. De kinderen werden op school en op straat gepest, zelfs door onderwijzers en volwassen buurtbewoners. Verhuizen gaf soms soelaas, maar vaak niet omdat men 'het' in de nieuwe buurt of woonplaats al wist.

Na Dolle Dinsdag

Toen in september 1944 het gerucht ging dat de Geallieerden al tot Breda gevorderd waren, besloot de partijleiding van de NSB, uit angst voor represailles, vrouwen en kinderen die dat wilden naar Duitsland te brengen. Met speciale treinen vertrokken ongeveer 65.000 vrouwen en kinderen (er gingen slechts enkele mannen mee) richting Duitsland.

Gonda Scheffel-Baars is docente geschiedenis. Zij is mede-oprichtster van de zelfhulporganisatie voor kinderen van 'foute' ouders Herkenning.

Moffenmeiden en anderen die te vriendelijk waren geweest tegen Duitsers werden onmiddellijk na de bevrijding opgepakt ... met kinderen en al. Hier in Tilburg.

De treinen werden door geallieerde bommenwerpers onder vuur genomen. Ongeveer de helft van de vluchtelingen werd gehuisvest in de driehoek tussen de steden Hamburg, Bremen en Hannover, in plaatsen als Celle en Lüneburg.

De bevolking van Duitsland zat niet te wachten op zoveel mensen die zij moest voeden en onderdak verlenen. Toen er uit het oosten een stroom Duitse vluchtelingen op gang kwam, moesten de Nederlanders dan ook het veld ruimen. Er reden alleen in het noorden nog maar enkele treinen, zodat de meeste 'Lüneburgers' naar Groningen en Drenthe kwamen. Daar werden zij, op last van de NSB-leiding, bij niet-NSB-families ingekwartierd, wat soms tot grote spanningen leidde.

De NSB-gezinnen die niet naar Duitsland waren vertrokken, verlieten in het najaar van 1944 toch vaak het dichtbevolkte West-Nederland en vonden elders in het land onderdak.

De NSB-gezinnen die elders in Duitsland opgevangen waren, keerden in de weken, soms maanden, na de capitulatie naar Nederland terug. Grotere kinderen, die wegens tewerkstelling of in het kader van de *Kinderlandverschickung* in Duitsland verbleven, keerden vaak na lange zwerftochten, soms helemaal te voet, naar Nederland terug.²

Aan de grens werden strikte controles uitgevoerd; mensen die van collaboratie verdacht werden, werden

gearresteerd. Ook oudere kinderen is dat overkomen, al werden ze vaak na enkele dagen vrijgelaten om naar huis te gaan.

Een 'thuis' dat er niet meer was

De zuidelijke provincies waren in de loop van september/oktober 1944 bevrijd. NSB'ers en andere collaborateurs werden door leden van de BS (Binnenlandse Strijdkrachten) gearresteerd, vaak op gewelddadige wijze. Kinderen moesten toezien hoe hun ouders vernederd werden en daarna afgevoerd naar een onbekende plaats. De huizen werden verzegeld, de kinderen stonden op straat. Dit scenario herhaalde zich in het voorjaar van 1945 in de rest van Nederland. Nu bleek dat de regering in Londen wel een regeling Bijzondere Rechtspleging ontworpen had, maar daarbij over het hoofd had gezien, dat 'die landverraders' ook nog kinderen hadden.

Kinderen werden bij bureaus of familie opgevangen en als dezen dat niet wilden, overgebracht naar snel geïmproviseerde kindertehuizen. Daar werd vaak met harde hand geregeerd. De oudere kinderen moesten heropgevoed worden; dit gebeurde vaak op zo'n autoritaire manier dat zij er allesbehalve de werking van de democratie van leerden, wat toch de bedoeling was.

In sommige tehuizen probeerden de leidsters een huiselijke sfeer te scheppen, maar in de meeste gebeurde dat

niet. In enkele interviews werd melding gemaakt van mishandeling en seksueel misbruik; voor zieke kinderen is vaak geen dokter geroepen.³ In het Boskamp hoorde Kitty zeggen: 'Laat dat kind toch dood gaan, dan hebben we een probleem minder'.

Sommige leidsters lieten zich hatelijk uit over de ouders.

Zo werden de frustratie en de woede over vijf jaar bezetting, een begrijpelijke woede, op kinderen verhaald.

Kinderen die bij familie onderdak vonden, werden soms ook met verachtmakingen en beschuldigingen geconfronteerd. En de kleinste kinderen waren soms met de moeders mee naar het interneringskamp gegaan en daardoor in slechte leefomstandigheden terecht gekomen. Medische verzorging werd niet altijd geboden. Een onbekend aantal zuigelingen en peuters is in die kampen gestorven. Het Militair Gezag verbood het verblijf van kinderen in interneringskampen, maar soms was er geen andere oplossing. Deze kinderen hadden in ieder geval het 'voorrecht' niet van hun moeder gescheiden te worden.

Confiscaties

De regering rekende alle bezittingen van collaborateurs tot 'vijandig bezit', dat dus zonder meer geconfisqueerd mocht worden. Ook de bezittingen van de familieleden, wat juridisch zeer aanvechtbaar was. Ouders die gearresteerd werden en nog wat

STICHTING Werkgroep HERKENNING

De Stichting Werkgroep Herkenning werd in 1981 opgericht en heeft als doelstellingen:

- het bevorderen van hulpverlening aan hen die in hun persoonlijke en maatschappelijke leven ernstige moeilijkheden ondervinden, doordat hun ouders of grootouders tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van de bezetter stonden, dan wel tot de bezetters behoorden en aan hen die tijdens of kort na de oorlog geboren zijn als kind van een Nederlandse moeder en een Duitse militair;
- het geven van bekendheid aan de problematiek van deze groeperingen.

De Stichting is niet verbonden met enige politieke partij, levensbeschouwelijke stroming of kerkelijk genootschap en distantieert zich nadrukkelijk van iedere vorm van en sympathie voor (neo-) fascisme of (neo-) nationaal-socialisme.

kleding of schoeisel of fotoalbums uit het huis wilden halen voor het verzegeld werd, werd dit vaak geweigerd. De foto's liggen nu in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, waar nakomelingen van collaborateurs die daar de dossiers van hun ouders inzien, ze aantreffen. Meenemen mag niet, kopiëren wordt oogluikend toegestaan. Corrie, door mij geïnterviewd, zegt hierover: *'Door de confiscaties is het net of ik de eerste acht jaar van mijn leven niet heb bestaan. Niets uit die tijd is gebleven, geen foto's, geen tastbare dingen. Dus ook geen foto's van ons te vroeg overleden broertje, van grootouders.'*

Er is soms ook beslag gelegd op de spaarbankboekjes van kinderen. Ook persoonlijke bezittingen als een communieboekje of speelgoed werden in beslag genomen. Miep, die ik interviewde over haar verblijf in een tehuis, zag daar haar eigen pop. Blij iets van 'thuis' te ontdekken, ging zij ermee spelen. Een leidster kwam tus-

senbeide: *'Niets is er meer van jullie, alles is nu van ons'*.

Na hun vrijlating moesten de ex-collaborateurs op zoek naar woonruimte. Een woning vinden in een tijd van woningnood was moeilijk. Gemeentelijke diensten wezen vaak de slechtste woningen aan NSB-gezinnen toe. De eigen inboedel was in beslag genomen. De vrijgelatenen konden een keuze maken in de magazijnen van het Beheersinstituut of een (minieme) vergoeding krijgen om nieuw meubilair aan te schaffen. Sommige ambtenaren van het Beheersinstituut waren van mening dat *'het economisch bestaan (van de NSB-gezinnen, aut.) onmogelijk gemaakt moest worden'*.⁴

Voor de vrijgelatenen lagen banen niet voor het opscheppen, slechts weinig werkgevers wilden of durfden een 'landverrader' in dienst te nemen. Ook hun kinderen werd wel om die reden een baan geweigerd. De gezinnen waren aangewezen op de sociale dienst.

De armoede heeft voor de kinderen grote gevolgen gehad. Er moest brood op de plank komen en vaak moesten ook de oudere kinderen daaraan bijdragen.⁵ Dit heeft tot grote frustraties geleid. Een aantal heeft later, door cursussen in de avonduren te volgen, alsnog een beroep kunnen kiezen waarvoor zij de capaciteiten hadden. Veel kinderen konden zich overigens door alle spanningen niet goed meer concentreren en presteerden op school ver onder hun niveau.

De armoede heeft ook een rol gespeeld bij het al of niet lid worden van een vereniging, hoewel niet de enige. Kinderen van NSB'ers werden vaak geweerd en verlieten de club omdat zij gepest werden. Lid worden van een vereniging was overigens toch al een zwaar beladen onderwerp: men wist nooit wat dit lidmaatschap nog voor nare gevolgen kon hebben...

Psychische gevolgen

De meeste kinderen van ouders die een verkeerde politieke keuze tijdens de oorlog hebben gemaakt, zijn in hun schulp gekropen. Als men 'het' niet wist, was een vrij normaal

leven mogelijk. Zwijgen, jezelf isoleren om te voorkomen dat je eruit gesmeten werd, schaamte en schuldgevoel over de keuze van de ouders en de desastreuze gevolgen daarvan zijn tekenend voor het leven van kinderen van 'foute' ouders. Gescheiden worden van je ouders is zeker voor kleinere kinderen heel traumatiserend. Gepest worden kan psychische schade veroorzaken. Behoren tot een groep die maatschappelijk verguisd wordt, aangekeken worden op de keuze van de ouders – een keuze waar je je van distantieert zodra je oud genoeg bent om te beseffen welke deze was –, leggen een zware druk op het leven van kinderen van collaborateurs. Daarnaast hebben ook zij bombardementen of beschietingen meegemaakt en zijn zij ontheemd geraakt door hun vlucht naar Duitsland.

De Amsterdamse psycholoog Mario Montessori heeft eind zeventiger jaren in zijn praktijk ontdekt hoezeer de psychische problemen van kinderen van 'foute' ouders overeenkwamen met die van bijvoorbeeld kinderen uit joodse families of kinderen van verzetsdeelnemers. Hij is een van de eersten geweest die dit *en public* durfde zeggen, wat hem op de nodige kritiek kwam te staan. Mede op zijn initiatief, geholpen door radiopastor Klamer, werd in 1981 een zelfhulporganisatie voor NSB-kinderen opgericht, omdat hun problematiek nog vrijwel nergens werd herkend of erkend.

'Als geschonden groep beschouwen wij ook de kinderen, wier ouders na de bevrijding werden opgesloten', schrijft Dr. L. de Jong in de epiloog van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.

*'Steun uit de samenleving kreeg deze geschonden groep niet – integendeel, het was de samenleving die, naarmate de bezettingsperiode meer aandacht kreeg nieuw zout strooide in oude wonden. 'Niet de schuld, wel de straf' gafeen van die [naar schatting 200.000 – 300.000] kinderen uit een 'fout' gezin aan zijn in '82 verschenen herinneringen als titel mee – zo was het: schuldig waren die kinderen niet geweest, gestraft waren zij wel.'*⁶

Wetenschappelijk onderzoek en geschiedschrijving

Er zijn enkele doctoraalscripties (geschiedenis, psychologie) en een dissertatie (psychologie) verschenen over kinderen van 'foute' ouders. In enkele wetenschappelijke, vaak door de regering gesubsidieerde, onderzoeken zijn de NSB-kinderen 'meegenomen', in de meeste echter niet. Onderzoeker Begemann motiveerde dit door te wijzen op het feit dat men de gevoelens van de oorlogsgetroffenen wil ontzien. Hij erkende wel de problematiek en was van mening dat NSB-kinderen zeker geholpen moesten worden, maar dit mocht de psychische last van vervolgd en hun kinderen niet vergroten. Hij stelde dat het in wezen gaat om een maatschappelijke discussie over goed en fout. Een taak waarmee oorlogsgetroffenen of hun kinderen niet belast mochten worden.⁷

Uitblijven van die discussie hield echter in, dat de kinderen van de foute kant met de gevolgen daarvan opgezadeld bleven. Bovendien: omdat er weinig wetenschappelijke gegevens beschikbaar zijn, kwam hun problematiek in andere onderzoeken vervolgens opnieuw niet aan bod.

Een grote geschiedkundige studie naar de lotgevallen van NSB-kinderen is tot nu toe niet uitgevoerd. Maar langzaam groeit het besef dat het verhaal over de oorlog niet verteld kan worden zonder daarbij de ervaringen van de 'andere' kant te betrekken. Juist geschiedschrijving en geschiedenisonderwijs kunnen een belangrijke rol spelen bij de maatschappelijke discussie over 'goed en fout'.

In zijn oratie, getiteld *'In de ban van goed en fout?'* wees professor J.C.H. Blom, de huidige directeur van het Niod, er in december 1983 al op dat het begrijpen van de oorlog gehinderd wordt door het hanteren van morele concepten en dat andere benaderingswijzen nieuwe inzichten zouden kunnen verschaffen. In de tussentijd zijn er inderdaad publicaties verschenen die het beeld van de oorlog nuanceren. Toch ontving Chris van der Heijden op zijn boek *Grijs verleden* een stroom van negatieve reacties. Het loslaten van oude

Het zal je vader maar wezen ...

denkpatronen blijkt moeilijker te zijn dan gewenst is.

Noorwegen

Net als in Nederland is er ook in Noorwegen wel in de media vrij veel aandacht besteed aan de lotgevallen van kinderen van collaborateurs, maar wetenschappelijk onderzoek is er ook daar nauwelijks naar gedaan. In 2002 is Baard Borge van de universiteit Harstad een onderzoek begonnen waarbij hij ook de situatie in andere West-Europese landen betrekken wil.

Tot voor kort was het ook in Noorwegen niet *comme il faut* om dit onderwerp te bestuderen. Men kon licht de verdenking op zich laden zich met de 'foute' kant te vereenzelvigen of de 'bonafide' oorlogsslachtoffers (uit verzet of KZ) te bruusken. De geschiedenis van de kinderen van de collaborateurs moet zijns inziens echter opgenomen worden in de officiële geschiedschrijving en in het collectieve geheugen. Officieel wetenschappelijk onderzoek is tevens een vorm van erkenning van de problemen die de kinderen van collaborateurs ondervonden hebben en een erkenning van de negatieve rol die

de maatschappij bij het ontstaan van die problemen gespeeld heeft. Borge wil de problematiek uit de individuele en persoonlijke sfeer halen en die een sociologische en politieke dimensie geven. De maatschappij moet zich rekenschap geven van de wijze waarop er met kinderen van het eigen volk is omgegaan.

Er zijn veel overeenkomsten tussen wat kinderen van de 'foute' kant in Nederland en in Noorwegen ondervonden, waarbij uit het onderzoek van Borge vooral schuld- en schaamtegevoelens naar voren komen. Het stigmatiseren en buitensluiten, *Isfronten*, is in Noorwegen het middel bij uitstek geweest om te tonen dat men aan de 'goede' kant stond. De sociale boycot, ook van de kinderen, was goed patriottisch gedrag, niet alleen tijdens maar vooral ook na de oorlog. Noorwegen was in 1940 pas 35 jaar zelfstandig en de eigen nationale identiteit was kwetsbaar. Na 1945 moest die versterkt worden. De prijs daarvoor is vooral door de kinderen van de collaborateurs betaald.

Sinds 1992 bestaan er twee zelfhulp-groepen voor NS-kinderen en tevens

een organisatie van kinderen die betrokken waren bij het Lebensbornproject.⁸

Denemarken

Het is niet duidelijk wie in Denemarken de collaborateurs zijn, omdat de term gebruikt wordt voor ambtenaren en politici die tot en met 1943 – en soms langer – met de Duitsers hebben samengewerkt. De 'echte' Nazi-collaborateurs, ongeveer 40.000, werden vervolgd en geïnterneerd, hun bezit werd geconfisqueerd en zij verloren voor vijf tot tien jaar hun burgerrechten. Voor de kinderen werd zeker niet van overheidswege opvang geregeld, hoe zij opgevangen zijn is niet onderzocht en bij professor Claus Bryld, die ik hierover sprak, onbekend.

Wat de kinderen hebben meegeemaakt komt overeen met wat in Nederland en Noorwegen is gebeurd. Ook zij zijn het slachtoffer geworden van de dichotomie in de samenleving tussen de *gode dansk maend* en de *landsforraedere*. De maatschappelijke uitsluiting was echter, aldus Bryld, minder hardvochtig dan in Noorwegen; volgens hem omdat de levensstandaard in Denemarken hoog was. Tot voor kort was het raadzaam het politieke verleden verborgen te houden, maar nu de laatste jaren de gemoederen niet meer zo hoog oplopen zijn er enkele kinderen van collaborateurs met hun verhaal naar buiten getreden. Ruimte voor een zelfhulporganisatie is er echter nog niet.

België

De Belgische tv-zender Canvas zond in december 2000 een programma uit waarin vijf kinderen van collaborateurs aan het woord kwamen. Veel van wat hen overkwam stemt overeen met wat kinderen in Nederland meemaakten: na D-day vlucht naar Duitsland, arrestatie bij terugkeer na de oorlog, confiscatie van huizen en goederen, emotioneel zwaar beladen bezoeken aan hun ouders in de kampen waarbij er een totaal gebrek aan privacy was, ondergebracht in een ander deel van België (met een andere taal of dialect) dan waar ze voorheen woonden, gepest en buitengesloten, leven in armoede.

Enkele nemen het de Belgische regering kwalijk dat zij hen niet beschermd heeft en hebben er een diep wantrouwen tegen elke autoriteit aan over gehouden.

Mijn gesprekspartner Frans-Jos Verdoodt is van mening, dat de collaboratie in Nederland uit de maatschappelijke discussie is verwezen naar de kamer van de therapeut. In België maakt hij zich met een aantal andere onafhankelijke wetenschappers sterk om de discussie over de collaboratie en de repressie (de Belgische variant van de Bijzondere Rechtspleging) gaande te houden en op een wetenschappelijk niveau te tillen. Door de Vlaams-Waalse tegenstellingen in België is de beoordeling van collaboratie anders dan in Nederland; wat overigens niet verhindert, dat kinderen van collaborateurs ook daar vaak met speciale ogen bekeken worden.

Frankrijk

De sociaal-historicus Rigoulot interviewde veertig kinderen van collaborateurs, waarvan enkele een belangrijke rol in de Vichy-regering speelden. Ook zij spraken over vlucht naar Duitsland, pesterijen, confiscaties, schuld- en schaamtegevoelens, het loyaliteitsconflict met hun ouders. Een aantal heeft zich in de motieven van hun ouders verdiept en zij kunnen zich, gelet op de vooroorlogse omstandigheden, die keuze indenken. Zij weigeren hun ouders te veroordelen. Rigoulot erkent dat zij het recht hebben, ondanks alles, van hun ouders te blijven houden. Enkele kinderen zien in de rechtszaken die tegen voormalige collaborateurs gehouden worden, bijvoorbeeld tegen Paul Touvier, een show: niet zij staan als persoon terecht, maar het hele Vichy-regime, zonder dat dit openlijk wordt toegegeven. Zo blijft de noodzakelijke maatschappelijke en politieke discussie achterwege.

Duitsland

In Duitsland durfden de kinderen die hun nachten in schuilkelders doorbrachten terwijl de Britse bommen op hun stad vielen of die uit de Pruisische gebieden moesten vluchten en jaren in een *Displaced Persons*

kamp doorbrachten, niet over hun ervaringen spreken. Hoewel ook zij geleden hadden, mocht dat niet hardop gezegd worden. Vaak niet van henzelf: zij behoorden immers tot het dadervolk, vaak ook niet van de rest van de wereld: had hun land de wereld niet in diepe ellende gedompeld!

In 2000 heeft een aantal therapeuten de publiciteit gezocht, omdat de fysieke en psychische ontreddering van de generatie die kind was tijdens de oorlog niet langer als toevallig afgedaan kan worden. De traumatische ervaringen eisen nu hun tol. In november 2003 is op een conferentie in de Evangelische Hogeschool in Bad Boll de organisatie 'Kriegskind Deutschland' opgericht.

Kinderen van Duitse militairen

In alle bezette landen hebben zich liefdesrelaties ontwikkeld tussen meisjes en vrouwen uit die landen en Duitse soldaten. Zij dragen niet alleen het stigma van de 'foute' kant, maar bovendien vaak dat van onwettig kind. In Nederland, Denemarken en Noorwegen bestaan er verenigingen van kinderen van een Duitse vader.

De zoektocht naar de vaak onbekende vader maakt een groot deel uit van hun problematiek. Hun moeders, de 'moffenhoeren', geven meestal uit schaamte of om zichzelf te beschermen, geen of mondjesmaat inlichtingen. In Denemarken is veel tegenwerking van de autoriteiten geweest, vaders waren uit de administratie 'verdwenen'. Hun kinderen voelden zich daardoor dubbel ontkend. Gelukkig zijn er in Duitsland instanties die kinderen op zoek naar hun vader de helpende hand bieden, zoals het Internationale Rode Kruis, de WAsT in Berlijn en de Internationale Suchdienst Arolson.

Ten slotte

Het is opvallend hoezeer de ervaringen van kinderen van collaborateurs in de diverse West-Europese landen met elkaar overeenstemmen. Zij hebben overal te maken gekregen met publieke afkeuring. In de verwarde tijd na de oorlog, waarin het leed van de bezetting nog volop gevoeld werd en waarin zuiveringen en opbouw alle aandacht kregen,

Literatuur en websites

waren de meeste 'goede' vaderlanders, van welke nationaliteit dan ook, niet in staat om onderscheid te maken tussen de schuldige ouders en de onschuldige kinderen. Met de oorlog wilde men niets meer te maken hebben en ook aan de verhalen van hen die uit de Duitse of Japanse kampen of uit de onderduik terugkeerden, had men geen boodschap.

Voor het verhaal van kinderen van collaborateurs was tot begin van de tachtiger jaren geen ruimte. Pas toen begonnen sommige mensen hen als oorlogsgetroffenen te herkennen en te erkennen. Historische of wetenschappelijke aandacht voor hun ervaringen was tot die tijd eigenlijk 'not done'.

Er was in Nederland geen collaborerend regime zoals in Frankrijk en Denemarken, er speelde geen nationalistische kwestie zoals in België, Nederland had een eeuwenoude identiteit in tegenstelling met Noorwegen. Waarom heeft het hanteren van de termen 'goed' en 'fout' en de daarbij behorende waardeoordelen hier dan zo'n lang leven (gehad)? Speelt de calvinistische opvatting dat een mens zondig is, en niet alleen maar zondige dingen DOET hierbij een rol? Een NS'er was en is fout voor veel Nederlanders ook als de straf er opzit, of als hij daarna een positieve bijdrage aan de maatschappij geleverd heeft.

De studie van Borge zal ons hopelijk over niet al te lange tijd meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de verschillen en overeenkomsten in de nationale, sociale en culturele context van de diverse West-Europese landen die een rol speelden bij de manier waarop men met kinderen van collaborateurs is omgegaan.

Rigoulot benadrukt aan het eind van zijn studie het belang van de verhalen van de kinderen van collaborateurs: deze nuanceren het beeld dat de maatschappij heeft van de collaborateurs, van de Nazi's, als de belichaming van het kwaad. Hun kinderen laten ook andere kanten van hen zien. Hun verhalen zijn onontbeerlijk voor de maatschappelijke discussie over goed en fout, die in alle West-Europese landen tot voor kort gro-

Rinnes Rijke, *Niet de schuld, wel de straf; herinneringen van een NSB-kind* (Van Holkema & Warendorf, Bussum 1982).

'NSB-kinderen: het laatste taboe' in: *Historisch Nieuwsblad*, september 2002, nr.7.

Bas Kromhout, *Fout geboren; kinderen van 'foute' ouders: de oorlog, de nasleep, het trauma* (Contact, Amsterdam 2004).

*Gonda Scheffel-Baars en Paul Mantel, *NSB-kinderen in tehuizen* (doctoraalscriptie, Amsterdam 1988, uitgave in eigen beheer).

Hanna Visser, *Het verleden voorbij* (Merweboek, Sliedrecht 1989) autobiografie.

Mieke de Bree, *Het vreselijke zwijgen* (Merweboek, Sliedrecht 1994) autobiografie.

Martijn Lindt, *Als je wortels taboe zijn* (Kok, Kampen 1993) dissertatie.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, delen 10b (over de Duitse opvangkampen voor NSB-gezinnen), en deel 12a (over de consequenties van de oorlog voor kinderen uit 'foute' gezinnen).

J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout?* (Octavo, Bergen 1983)

P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* (De Haan 1989/2001) dissertatie.

Chris van der Heijden, *Grijs verleden* (Contact, Amsterdam 2001)

Pierre Rigoulot, *Les Enfants de l'Épuration* (Plon, Parijs 1993).

*Gonda Scheffel-Baars, 'Children of the Repression' (over kinderen van Belgische collaborateurs) in: *International Bulletin*, nr. 12, voorjaar 2001.

*Baard Borge, 'The Norwegian NS-Children: Some Issues from a Research Project in Progress', in: *International Bulletin*, nr.13, najaar 2001.

Catrine Clay, Michael Leapman, Master Race. *The Lebensborn Experiment in Nazi Germany* (London 1995).

Dan Bar-On, *Legacy of Silence* (Harvard University Press 1989) over kinderen van topfunctionarissen uit het Derde Rijk.

www.Krigsboern.dk

homepage van de Danske Krigsboerns Forening.

<http://home.no.net/lebenorg> homepage van de Krigsbarnforbundet Lebensborn, Noorwegen.

www.Kriegskind.de homepage van de Duitse vereniging van Oorlogskinderen.

www.werkgroepherkenning.nl

de met * aangegeven titels zijn op te vragen via scheffelbaars@wxs.nl

tendeels achterwege gebleven is. Een discussie die nodig is om de motieven waaruit collaborateurs handelden te begrijpen en te onderkennen welke omstandigheden collaboratie stimuleerden. Een discussie die nodig is om te traceren wat de aantrekkingskracht van een autoritaire ideologie is en hoe wij, gewapend met die kennis, kunnen voorkomen dat een autoritair systeem weer aanhangers zal vinden.

Noten

1. Maartje van Tijn, 'Ik heb niet de Jodenster gedragen', in *Narratio* 1990, 30.
2. De Nazi's boden kinderen uit de stad de mogelijkheid naar het platteland te gaan waar zij veiliger waren. Tevens kon men in deze kinderkampen de kinderen opvoeden overeenkomstig de partijlijn. Ook kinderen uit het buiten-

land konden hieraan deelnemen.

3. Zie de doctoraalscriptie van Gonda Scheffel-Baars en Paul Mantel.
4. Zie Romein, 222.
5. Zie L. de Jong, deel 12, eerste helft, 66.
6. Ibid.
7. F.A. Begemann, *Een generatie verder; kinderen van oorlogsgetroffenen over hun jeugd en ontwikkeling* (Icodo, Utrecht 1988).
8. Het Lebensbornproject had tot doel 'nordische' kinderen op de wereld te zetten. Daartoe werden 'Arische' vrouwen opgeroepen, zowel binnen als buiten het huwelijk. Er waren in Duitsland en de bezette landen enige Lebensborn-tehuizen waar buitenechtelijke 'nordische' kinderen werden verzorgd. Zij waren het bezit van de SS. In Noorwegen zou het om 6000 kinderen gaan, waarvan een gedeelte naar Duitsland werd overgebracht.

VMBO docenten en leerlingen over
stripboek en lesmateriaal

VMBO

LIES SCHIPPERS

'De Ontdekking' in de klas

'De Ontdekking' is een historische strip mét lesmateriaal over de Tweede Wereldoorlog in Nederland, vooral bedoeld voor leerlingen van het vmbo. Sinds maart 2003 wordt er op tal van scholen met het stripboek gewerkt, maar hoe bevalt dit? In het kader van haar postdoctorale lerarenopleiding geschiedenis deed Lies Schippers een onderzoek.

Er zijn ongeveer 25.000 exemplaren van *De Ontdekking* verspreid in het voortgezet onderwijs sinds de verschijning van het stripboek in maart een jaar geleden. Een belangrijke doelstelling van de strip is het overdragen van kennis over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Deze kennis is met name onder jongeren in het vmbo gering. Het stripboek – een vorm van laagdrempelig educatief materiaal – is in samenwerking met docenten uit het vmbo speciaal ontwikkeld voor deze groep jongeren.

Lies Schippers studeerde geschiedenis aan de UvA. In haar lessen heeft zij ook zelf met *De Ontdekking* gewerkt.

Een belangrijke aanvulling op *De Ontdekking* is het lesmateriaal op de website van de Anne Frank Stichting. De opdrachten zijn gemaakt voor leerlingen in het vmbo en, evenals de strip, in nauwe samenwerking met docenten. Het lesmateriaal is bedoeld om de stof in het stripboek te verwerken en te verdiepen op een manier die deze leerlingen kan aanspreken. De meeste opdrachten zijn eenvoudig, praktisch – leerlingen kunnen knippen, plakken en kleuren – en duren tussen de 5 en 20 minuten.

De voornaamste leerdoelen van het lesmateriaal zijn de verbreding van de kennis over de Tweede Wereldoorlog en het verdiepen van het inzicht in die oorlog.

Evaluatieonderzoek

Hoe wordt er met het stripboek en het lesmateriaal gewerkt en hoe wordt dit ervaren door docenten en leerlingen? Is dit een zinvolle manier om vmbo-ers te onderwijzen over de Tweede Wereldoorlog?

Deze vragen stonden centraal in een evaluatieonderzoek dat eind 2003 is uitgevoerd onder zeven docenten en zeven klassen (samen 183 leerlingen)

uit het vmbo (i-vmbi, Basis Beroepsgerichte Leerweg, Kader Beroepsgerichte Leerweg en Theoretische Leerweg) en de havo.

Bij het onderzoek is gebruikt gemaakt van lesobservaties, vragenlijsten en interviews met leerlingen en docenten.

'Yeah, een strip!'

Een belangrijke onderzoeksvraag was in hoeverre het stripboek leerlingen kan interesseren voor de Tweede Wereldoorlog. Het bleek al gauw dat het stripboek wat dat betreft een schot in de roos is.

'Ik vind het een erg leuk boek en het is leuk om er wat van te leren. Echt een vet boek', schreef een leerling.

Dit beeld komt ook uit het onderzoek naar voren: leerlingen vonden het stripboek spannend en geven het gemiddeld een acht. Bijna 94 procent was van mening na het lezen iets geleerd te hebben over de Tweede Wereldoorlog:

'Je begrijpt alles heel goed omdat er plaatjes bij uitgebeeld zijn'.

Ongeveer driekwart van de leerlingen wilde na het lezen van het stripboek meer weten over het onderwerp. *'Het is een geweldig span-*

nend boek en ik wil graag een tweede deel lezen maar als jullie het tweede deel gaan maken kan het dan misschien langer?’.

Deze positieve reactie bleek ook uit de lesobservaties – leerlingen vinden het stripboek een leuke afwisseling met het normale lesboek en zijn nieuwsgierig naar het verhaal. Na het uitdelen werd het vaak misstilt in de klas, een docente uit een drukke vierde klas noemde dit een ‘historisch moment!’.

Docenten vinden het belangrijk dat het stripboek leerlingen aanspreekt, omdat er daardoor aandacht is voor het onderwerp. ‘Leerlingen vinden het leuk en dit bevordert het leren.’

Inzicht verwerven

Ook is bekeken of leerlingen door het lezen van *De Ontdekking* een beter inzicht krijgen in verschillende aspecten van de oorlog. Uit de interviews bleek dat leerlingen goed kunnen aangeven wat de invloed van de Tweede Wereldoorlog op het leven van oma was.

‘Het was een trauma’, denkt een leerling. ‘Haar vriendin werd afgevoerd naar een kamp, haar broer ging in het leger en de andere broer ging in het verzet. Zij had ook nooit afscheid genomen van Esther’.

Docenten denken dat het stripboek in belangrijke mate bijdraagt tot een beter begrip van de invloed van de oorlog op het leven van mensen, ‘omdat leerlingen zich er echt iets bij kunnen voorstellen, de geschiedenis is een verhaal over mensen geworden’.

Een andere onderzoeksvraag was of leerlingen inzien dat er veel mensen met de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog te maken hebben, ook nu nog.

Voor leerlingen is dit evident, zij koppelen het stripverhaal vaak aan persoonlijke verhalen uit hun familiegeschiedenis. ‘Mijn oma heeft de oorlog ook meegemaakt’ of ‘mijn opa is omgekomen’, vertelden leerlingen.

Verder vroegen we ons af of leerlingen thema’s kunnen herkennen die in het stripverhaal zijn verwerkt en ook nu actueel zijn, zoals de schending van mensenrechten, discriminatie en het vluchtelingenprobleem.

De Ontdekking is een stripboek over het verloop van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en de effecten van de oorlog op een Nederlands gezin. In de openingsscène vindt Jeroen tussen alle rommel op zolder de oorlogsplakboeken van zijn oma. Hij hoort van haar dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog in zijn familie dingen zijn gebeurd, waarover altijd gezwegen is. Dan begint oma te vertellen.

Leerlingen trekken verschillende parallellen tussen de Tweede Wereldoorlog en de tegenwoordige tijd.

‘Homo’s worden nu nog steeds gediscrimineerd, nu is er nog steeds haat’.

Hiermee demonstrenen ze de vaardigheid om zich te kunnen verplaatsen van het concrete niveau van het stripverhaal naar het abstracte niveau van een historische vergelijking. De thema’s in het stripverhaal zijn voor leerlingen dus goed herkenbaar.

Alleen de leerlingen uit de i-klas vonden het moeilijk om deze vergelijking te maken. ‘Vliegtuigen’, antwoordde een leerling.

Een andere belangrijke onderzoeksvraag was of leerlingen de verschillende reacties van personages uit het stripverhaal op de bezetting duidelijk van elkaar kunnen onderscheiden en kunnen aangeven waarom personages uit de strip tot bepaalde keuzes kwamen.

TL- en havo-leerlingen konden dit duidelijk aangeven. Leerlingen uit de lagere niveaus van het vmbo hadden meer moeite met het herkennen van de verschillende reacties. Volgens een docent komt dit omdat voor deze leerlingen dilemma’s erg verwarrend zijn, het denken in goed en fout zit bij veel leerlingen erg diep. Het is al moeilijk om in te zien dat dergelijke dilemma’s bestonden en daarom zal de tweede stap – begrijpen waarom mensen bepaalde keuzes maakten – al helemaal moeilijk te bevatten zijn. Deze leerlingen hebben dus meer

begeleiding nodig bij het werken met *De Ontdekking*.

Een docente uit de BBL gaf aan dat zij volgend jaar daarom de opdracht ‘Waarom deden zij dat?’ gaat gebruiken. Hierin worden de verschillende reacties, dilemma’s en keuzes van de hoofdpersonen expliciet aan de orde gesteld door middel van discussiekaarten.

‘Ik verwacht – maar dit moet nog wel uitgeprobeerd worden – dat leerlingen de verschillende reacties dan wel zullen begrijpen’.

Aantrekkelijk voor docenten?

De mening van docenten over het stripboek is ook betrokken bij het onderzoek. Uit de gesprekken bleek dat docenten het stripboek een leuke en welkome afwisseling vinden op het normale lesboek. Ze noemen het persoonlijke, beeldende verhaal over leeftijdgenoten de kracht van de strip.

De aansluiting op de beleevingswereld van leerlingen is goed. Dat leerlingen die gewoonlijk erg druk zijn ook door het verhaal werden geboid vonden veel docenten bijzonder.

‘Leerlingen wilden er graag in lezen en deden dit uit zichzelf. Dat is prettig werken, omdat de sfeer in de les mede daardoor goed was en leerlingen er plezier in hadden’.

Docenten vinden dat strip de stof van de Tweede Wereldoorlog die zij zelf willen behandelen dekt.

‘Het historische verhaal van de bezet-

ting van Nederland wordt met oog voor detail verteld. Naar aanleiding van de strip kan je leuke anekdotes vertellen en verwijzen naar de stof uit het handboek. Op die manier is er goed mee te werken in de les.

Volgens een docent herkennen leerlingen veel dingen uit het reguliere handboek in het stripverhaal en 'herkenning geeft de burger moed'.

De voornaamste kritiek komt van docenten uit het i-vmbo, de BBL en de KBL.

De hoeveelheid tekst, de verschillen in de verhaallijnen en het gebruik van veel feiten en moeilijke begrippen leveren regelmatig problemen op. 'In mijn klas zitten dyslectische leerlingen, die krijgen de strip nooit uit, dit werkt demotiverend' of 'Mijn leerlingen krijgen het gedeelte over Indonesië niet mee, de sprongen in de tijd zijn te moeilijk'.

De strip als verdieping

Het onderzoek was onder andere bedoeld om een beeld te krijgen van de manier waarop docenten de strip en het lesmateriaal gebruiken. Uit lesobservaties bleek al snel een duidelijk patroon. Docenten besteedden ongeveer drie lessen aan het stripboek in een lessenserie van gemiddeld tien lessen, ieder op geheel eigen wijze, maar allemaal ter verdieping of afronding van het onderwerp de Tweede Wereldoorlog. Uitgangspunt zijn de reguliere methodes, zoals *Memo* en *Sporen*. Docenten gebruiken eerst de methode omdat 'leerlingen een begrippenkaart moeten opbouwen en zich een beeld moeten kunnen vormen van de context van de gebeurtenissen waarin de Tweede Wereldoorlog plaatsvond. Deze kennis hebben leerlingen nodig om het stripverhaal – waarin verschillende verhaallijnen door elkaar lopen en veel begrippen worden gebruikt – te plaatsen en te begrijpen'.

In een les gebruikte een docent uit de KBL het stripboek bijvoorbeeld aan het eind van een lessenserie, in de verwachting dat leerlingen het verhaal dan beter zouden kunnen plaatsten. Dit was een bewuste keuze, omdat de docent verwachtte dat leerlingen er geen wijs uit zouden worden zonder de nodige voorken-

nis. De informatiedichtheid van het stripboek is nogal hoog, 'dat zou te veel kunnen zijn voor leerlingen'.

Een docent uit de TL heeft zijn leerlingen het hele stripboek laten lezen en de woordzoekers laten maken. De docent heeft zelf een opdracht gemaakt bij de strip – een werkblad met vragen over historische figuren zoals Hitler en Stalin, militaire gebeurtenissen, de bezettingspolitiek en de reacties op de oorlog. Het is de bedoeling dat leerlingen een werkstuk maken over een historische figuur uit de strip. De eerste lessen over de Tweede Wereldoorlog heeft de docent besteed aan het uiteenzetten van de internationale context.

In een andere les van dezelfde docent gaan leerlingen aan het werk met een tijdbalk over het verloop van de oorlog in Indonesië, – nog een zelfbedachte opdracht. Leerlingen moeten in tweetallen over de geschiedenis van Indonesië een kort verhaaltje schrijven, of een tijdbalk tekenen waarin de belangrijkste gebeurtenis-

sen verwerkt zijn. Leerlingen kunnen de strip – waarbij de oorlog in Indonesië wordt behandeld – erbij gebruiken en krijgen ongeveer twintig minuten de tijd.

Elders heeft een docente uit de TL het lesmateriaal bij de strip gebundeld tot een werkboek. Leerlingen hebben vorig jaar les gehad over het fascisme. Dit jaar hebben ze twee keer vijftig minuten gelezen in *De Ontdekking* en zijn daarna naar het verzetsmuseum gegaan. Tijdens de les werken leerlingen aan het werkboek in groepen van vier en ze moeten aan het einde van de les per groep één werkboek inleveren. De docente begeleidt het samenwerken en beantwoordt vragen.

Lesmateriaal

Docenten zijn minder positief over het lesmateriaal dan over de strip, en geven er gemiddeld een 7,3 voor. De voornaamste kritiek is dat het werken met het lesmateriaal redelijk veel voorbereidingstijd vereist, omdat er geen uitgeschreven lesopzetten zijn.

Puzzel 1

Omrond de namen van de mensen die in de strip voorkomen:

Esther
Helena
Wim
Bep
Theo
Karel
Riek
Cor
André

R	E	H	T	S	E	O	P	J	N
O	C	K	S	A	Q	R	S	E	E
C	O	K	E	H	V	D	O	W	O
O	B	E	P	D	F	R	I	Z	R
G	E	R	W	T	E	X	R	C	A
A	C	H	M	J	M	K	A	N	J
R	I	E	T	A	M	A	Z	E	K
K	P	O	S	F	W	R	N	R	O
D	R	M	I	W	T	E	X	D	H
A	C	K	E	I	R	L	G	N	M
A	N	E	L	E	H	T	B	A	P

Woordzoekers

In dit woordveld zitten namen van belangrijke personen uit de strip verstopt. Een puzzel is in ongeveer vijf minuten te maken en kan gebruikt worden als korte onderbreking. Na afloop kan de docent met leerlingen bespreken in welk verband de personen in de strip voorkomen.

‘Waarom deden zij dat?’

Twee van de zeven discussiekaarten. Onderdeel van een groepsopdracht waarbij leerlingen zich verdiepen in de mogelijke motieven van het handelen van verschillende hoofdrolspelers uit het stripverhaal, aan de hand van de discussiekaarten. Leerlingen moeten het *als groep* het eens worden over de reden. De docent legt na enkele minuten de verschillende groepsdiscussies stil, bespreekt de antwoorden en deelt nieuwe discussiekaarten uit. Het resultaat is dat leerlingen zich realiseren dat mensen toen ook andere keuzes konden maken.

Waarom deden ze dat?

De personen uit de strip reageerden verschillend op de oorlog. Kijk naar de plaatjes. Als je de strip goed gelezen hebt weet je waarschijnlijk het antwoord. Soms zijn er meer redenen. Praat erover in je groepje. Alleen als je het helemaal met elkaar eens bent met een reden zet je een kruisje bij die reden.

Oma heeft tot nu toe nooit willen praten over de oorlog. Waarom?

- ☐ Ze moet altijd huilen als ze aan de oorlog denkt
- ☐ Ze heeft zulke nare herinneringen, ze vergeet ze liever.
- ☐ Ze schaamt zich voor haar vader en broer.
- ☐ Ze vindt dat anderen er niets mee te maken hebben.
- ☐ Ze vindt dat je er niets aan hebt om terug te kijken, ze kijkt liever naar de toekomst.

Waarom deden ze dat?

De personen uit de strip reageerden verschillend op de oorlog. Kijk naar de plaatjes. Als je de strip goed gelezen hebt weet je waarschijnlijk het antwoord. Soms zijn er meer redenen. Praat erover in je groepje. Alleen als je het helemaal met elkaar eens bent met een reden zet je een kruisje bij die reden.

Vader werkt mee met de Duitsers. Waarom?

- ☐ Hij denkt dat hij anders ontslagen wordt.
- ☐ Hij kan er veel geld mee verdienen.
- ☐ Hij is erg gezagsgetrouw.
- ☐ Hij is een bangerik.
- ☐ Hij is een overtuigde nazi (aanhanger van Hitler).

Wat docenten als positief ervaren is de mogelijkheid om de opdrachten te downloaden van het internet. Op die manier kun je zelf bepalen welke opdracht je wilt gebruiken. De docenten hebben het meest gebruik gemaakt van de woordzoekers, de fotowerkbladen en de tijdbalk.

Een belangrijke vraag is voor ons of ze vinden dat deze opdrachten goed aansluiten bij het vmbo-niveau. Dit is afhankelijk van het niveau binnen het vmbo, vinden de docenten. De fotowerkbladen en de tijdbalk vinden ze geschikt voor alle leerlingen. 'De fotowerkbladen stimuleren leerlingen om goed naar een afbeelding te kijken, dit is erg belangrijk in het geschiedenisonderwijs. Meer voorlijke leerlingen hebben de opdracht sneller af, maar dat geeft niet'. Hetzelfde geldt voor de tijdbalk, volgens een docent een 'zeer beeldende opdracht. Leerlingen leren door deze opdracht oorzaak en gevolg te onderscheiden en aan elkaar te verbinden'.

De woordzoekers zijn volgens docenten te eenvoudig, de puzzels dagen met name leerlingen uit de TL en Havo niet voldoende uit. 'De namen, steden en landen staan eraansta! Dan is het toch geen denkwerk meer!'

Geschied voor het vmbo?

Is het stripboek samen met het lesmateriaal geschikt voor het vmbo? Het antwoord luidt: ja en nee. Uit het onderzoek blijkt dat de aansluiting van het stripboek het beste is bij leerlingen uit de TL en het havo. Deze leerlingen kunnen de strip zelfstandig lezen en de verschillende verhaallijnen goed volgen. Punt is dat een deel van het lesmateriaal te eenvoudig is voor deze leerlingen.

De omgekeerde situatie bestaat voor de lagere niveaus binnen het vmbo. Deze leerlingen hebben aanzienlijke begeleiding nodig bij het lezen in de strip, bijvoorbeeld voor de uitleg van moeilijke begrippen, of bij grote sprongen in de tijd en de wisseling van de verhaallijn. Het lesmateriaal sluit weer beter aan bij deze niveaus.

Hoe verder?

De Ontdekking blijft nog tot 2009 verkrijgbaar en het is de bedoeling om het lesmateriaal steeds verder uit te breiden. Het Verzetsmuseum Friesland en de Anne Frank Stichting zijn van plan om nieuwe opdrachten te maken en de bestaande opdrachten aan te passen om de aansluiting op de verschillende niveaus binnen het vmbo te verbeteren. Ook komen er uitgewerkte lesopzetten op de website te staan.

Aan het onderzoek waarvan u hier de resultaten heeft kunnen lezen, hebben zeven docenten meegewerkt. Graag zouden wij ook de ervaringen van andere docenten horen. Heeft u ook gewerkt met het stripboek en daarover een opmerking, of een suggestie voor lesmateriaal dan kunt u contact opnemen met de Anne Frank Stichting via actueel@annefrank.nl

Fotowerkbladen

Deze opdrachten zijn bedoeld om leerlingen te laten zien dat de strip de werkelijkheid goed benadert. Leerlingen zoeken tekeningen uit de strip bij de foto's. De foto's hebben belangrijke historische gebeurtenissen als onderwerp, zoals anti-joodse maatregelen, razzia's en het bombardement op Pearl Harbor.

Voorbeelden uit een fotowerkblad

Eric Heuvel, de tekenaar, heeft vaak foto's gebruikt als inspiratiebron voor zijn tekeningen. Zoek bij deze foto's de tekening in je stripboek.

Eén van de meer dan 200 kinderen die op 2 december 1938 in Engeland aankwamen. Zij vluchtten voor het geweld tegen joden in Duitsland tijdens de Kristallnacht (10-11 november). Hun ouders mochten niet meekomen.

stripboek pagina

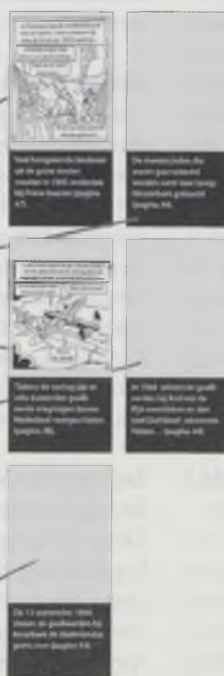
stripboek pagina

Op februari 1941 werden in Amsterdam 427 mannen op straat opgepakt en naar het concentratiekamp Mauthausen overgebracht. Slechts één van hen overleefde het.

Werkblad 1a
De oorlog in Nederland

Werkblad 1b
De oorlog in Nederland

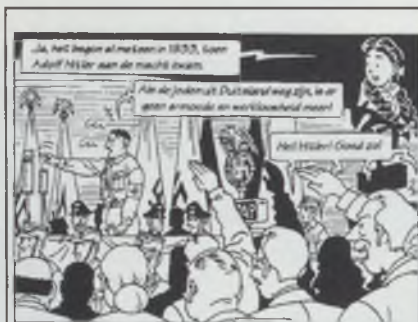
'Waar gebeurde het?'

Kaartje van Nederland met een aantal plaatjes op de juiste plaats. Bij deze opdracht wordt er aandacht besteed aan de koppeling tussen historische en topografische kennis. Er zijn kaartjes van Nederland, Europa en de wereld en een aantal stripplaatjes waarin plaatsen genoemd worden. Leerlingen plakken de juiste tekening op de landkaarten, waardoor zij de gebeurtenissen ook topografisch kunnen plaatsen.

Gedeelte Tijdbalk 1933-1945

Opdracht

Knip de plaatjes uit en zet ze op de juiste plek in de tijdbalk.
De tekst die bij het plaatje hoort staat al in de tijdbalk.

← **Januari 1933**
Hitler komt aan de macht in Duitsland. Hij begint meteen joden te discrimineren.

1935
Hitler maakt het leger steeds sterker. Er komen meer fabrieken en wegen. Veel Duitsers steunen hem.

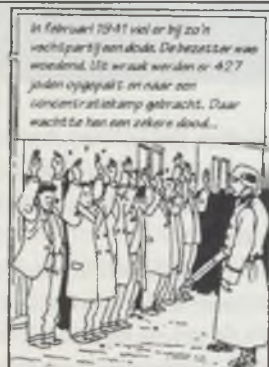
← **1936**
De Olympische spelen zijn in Berlijn. Hitler vindt dat Duitse blanke sporters het beste zijn en moeten winnen.

November 1938
Kristallnacht. Aanhangers van Hitler steken synagogen in brand, vernielen joodse winkels en doden tientallen joden. Veel mensen vluchten uit Duitsland.

← **September 1939**
Het Duitse leger valt Polen binnen. De Tweede Wereldoorlog is begonnen.

Mei 1940
Het Duitse leger valt Nederland binnen. Na 5 dagen strijd geeft Nederland zich over.

← **Februari 1941**
Jodenvervolging in Amsterdam. In Amsterdam en omgeving wordt uit protest massaal gestaakt.

Februari 1942
Het Japanse leger bezet Nederlands-Indië. Veel mensen worden in kampen opgesloten.

Tijdbalk. Dit is een gedeelte van de tijdbalk, met de plaatjes op de juiste plaats. Het doel van de opdracht is om de chronologische kennis van leerlingen over de Tweede Wereldoorlog te verdiepen. Leerlingen zoeken plaatjes uit de strip bij belangrijke data en omschrijvingen. Het is een opdracht waarbij geknipt en geplakt moet worden, de tekeningen op de knipvellen moeten op de tijdbalk komen. Samenwerking in tweetallen is bij deze opdracht goed mogelijk, het duurt ongeveer vijftien minuten.

Een educatief pakket van

Herinneringscentrum Kamp Westerbork

PA-BO

CEES VAN DER KOOIJ

Opgepakt

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork heeft met financiële steun van het Project Tegoeden Tweede Wereldoorlog een educatief pakket samengesteld, waarin kinderen, die in het kamp gewoond hebben, centraal staan.

Het pakket bestaat uit een kinderboek met verhalen over tien kinderen; tien wandplaten met vooral

scènes uit het kamp; verwerkingsmateriaal in de vorm van gedifferentieerde opdrachten, bouwstenen voor een rijdbalk en een docentenhandleiding. Het is bestemd voor de hoogste klassen van het basisonderwijs en de onderbouw voortgezet onderwijs.

Het kinderboek

Het kinderboek met de korte, maar krachtige titel *Opgepakt* bevat het levensverhaal van tien kinderen. Het is geschreven door Harm van der Veen. De hoofdpersonen zijn bewoners van het Kamp Westerbork: voor de nazi's naar Nederland

gevluchte joden – onder meer uit Essen, Leipzig, Frankfurt en Wenen – en Nederlandse joodse kinderen.

Alle tien verhalen hebben dezelfde structuur. Ieder hoofdstuk begint met een getekende plaat, waarop de hoofdpersoon voorkomt, gevolgd door informatie over gebeurtenissen in een bepaald jaar. Daarna komt er een verhaal over de hoofdpersoon in combinatie met de plaat. De levensgeschiedenis van de hoofdpersoon wordt vervolgens in de ik-vorm verteld, rijk geïllustreerd met bronnen uit die tijd en/of van de hoofdper-

Vakdidacticus basisonderwijs en publicist Cees van der Kooij is lid van de commissie PA-BO.

soon zelf. Ieder hoofdstuk eindigt met *Bericht van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork*, waarin aangegeven wordt hoe het verder gegaan is met de hoofdpersoon na het vertrek uit het kamp.

Aan de hand van de hoofdpersonen wordt duidelijk wat het betekende om te vluchten voor de nazi's en om als joden te leven in het bezette Nederland. De tijd in kamp Westerbork komt uitgebreid in beeld tot het vertrek van de trein:

'Lieve familie, Wij zitten in den trein' (tekst van een in de haast verzonden briefkaart).

Er zijn vijf verhalen van kinderen, die de oorlog niet overleefd hebben, waaronder Anne Frank en het Sintimeisje Settela, en vijf verhalen van kinderen, die de kampen wel overleefden, waaronder de in Westerbork bevrijde Ed van Thijn.

Harm van der Veen (historisch-didacticus) heeft uitstekend vormgegeven aan het geschieddidactische principe van identificering door middel van personificering: de hoofdpersonen – in dit geval echte en geen gefingeerde! – komen zo in beeld, dat inleving goed mogelijk is en de doorwerking van Duitse maatregelen in het dagelijks leven van deze joodse (en Sinti-)kinderen invoelbaar wordt.

De wandplaten

De platen, waarmee de hoofdstukken in *Opgepakt* openen, zijn gemaakt door de kunstenaar Geert Schreuder. Het Herinneringscentrum heeft deze platen ook op wandplaatformaat afgedrukt en ze zijn los of als serie te koop. Bij ieder verhaal hoort zo'n wandplaat. De eerste laat de veemarkt in Winschoten zien omstreeks 1900 als inleiding op een verhaal over een zoon van een joodse slager uit Winschoten. De tweede plaat gaat over de Reichskristallnacht in Essen en daarna volgen er platen met scènes uit het vluchtelingenkamp Westerbork, over de spanning tijdens een razzia in Amsterdam en met momentopnames uit kamp Westerbork: een Sinterklaasviering, op transport (Anne Frank) en de bevrijding van het kamp. De laatste plaat gekoppeld aan het jaar 2000

toont leerlingen van een school, die het levensverhaal van het meisje Settela aan hun klasgenoten gaan vertellen.

Wandplaten over kampen in de Tweede Wereldoorlog zijn er in het Nederlandse geschiedenisonderwijs eigenlijk niet. Isings beëindigde zijn beroemde serie geschiedeniswandplaten met de plaat *Naar het concentratiekamp*, waarop van het kamp zelf niets te zien is.

Schreuder maakte afbeeldingen van het kampleven, die op verschillende manieren in de les te gebruiken zijn: als illustratie bij een te vertellen verhaal, als bron voor nader onderzoek door groepjes leerlingen of als materiaal voor een eigen tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog.

Platen en verhalen

Bij het kinderboek en de platen hoort de map *Platen en verhalen*, samengesteld door Erik Guns, Esther Koops en Michiel Smit, alle drie medewerkers van het Herinneringscentrum. In de map zitten geplastificeerde A4- en A5-kaarten, die samen een tijdbalk vormen van 1900 tot 2000. Op de tien A4-kaarten staan de wandplaten afgebeeld met daarbij een foto van de hoofdpersoon van het verhaal. Bij die A4-kaarten moeten A5-kaarten met illustraties die horen bij het betreffende verhaal gezocht worden. Door de A4-kaarten in volgorde te zetten en te combineren met de A5-kaarten ontstaat een klassikale tijdbalk voor de twintigste eeuw.

Bij zes wandplaten met verhalen zijn opdrachten bedacht op drie niveaus: in principe het wat-, het hoe- en het waarom-niveau, al zijn die niveaus niet altijd even goed terug te vinden in de opdrachten. Bij de opdrachten wordt ervan uitgegaan dat de wandplaat met het bijbehorende verhaal op een of andere manier aan de orde geweest is.

De verwerkingsopdrachten – met een korte toelichting voor de leerkracht – bestaan uit het maken en spelen van memory, werken met stripverhalen, dramatisering van scènes, bedenken van bijschriften en het maken van kruiswoordpuzzels. Tot slot bevat de map een didactische handleiding voor de docent,

Het hele pakket is voor € 90,- te bestellen bij het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Oosthalen 8, 9414 TG Hooghalen, tel. 0593-592600.

Het kinderboek *Opgepakt* is ook los verkrijgbaar voor € 9,95. Datzelfde geldt voor de schoolwandplaten, die per stuk € 10,00 kosten. Dit alles exclusief verzendkosten.

bestaande uit een beschrijving van het materiaal en aanwijzingen voor het werken ermee, en korte achtergrondinformatie over de geschiedenis van Kamp Westerbork.

Waardering

Het totale pakket is schitterend uitgevoerd in een doordachte vormgeving. Met name het kinderboek *Opgepakt* verdient een plaats in iedere school-media/bibliotheek omdat het op een bijzonder goede manier bijdraagt aan de beeldvorming van gebeurtenissen, die eigenlijk niet voorstelbaar zijn. De wandplaten kunnen een uitstekende aanvulling vormen op het lesmateriaal over de Tweede Wereldoorlog en zullen na aanschaf door de gevarieerde gebruiksmogelijkheden zeker niet verstoffen in de leermiddelenkast. Het verwerkingsmateriaal is zo gemaakt dat de aanschaf van één map voldoende is, omdat ervan uitgegaan wordt dat de opdrachten naar behoefte gekopieerd worden. Naast de opdrachten heeft men dan de beschikking over de geplastificeerde tijdbalk en de didactische handleiding.

Het Geheugen van Nederland

Waarschijnlijk heeft u zelf al ontdekt welk een schat aan kant en klaar digitaal lesmateriaal er beschikbaar is in het onderdeel Onderwijs van www.hetgeheugenvannederland.nl, een website van de Koninklijke Bibliotheek. Voor degenen die voor het eerst van deze site horen een korte toelichting.

'Het Geheugen van Nederland' is een project van de Koninklijke Bibliotheek dat zorgt voor de digitalisering van belangrijke bronnen van cultureel erfgoed. Het ontwikkelen van toepassingen voor het onderwijs speelt een grote rol. Eerder berichtten wij reeds over het ontstaan en de start van Het Geheugen (in *Kleio* 6/2002, 17 e.v.). Nu kunnen we concluderen dat de beloofde digitale lessen er zijn.

Wij willen deze ict-producten onder uw aandacht brengen omdat goed digitaal lesmateriaal nog steeds niet ruim voorhanden is. In dit overzichtsartikel worden de onderwijsapplicaties, die op het moment beschikbaar zijn, kort belicht. In komende *Kleio's* zal het lesmateriaal besproken worden door collega's die het in hun klassen hebben uitgetoetst.

Maar waarom zou u wachten tot u kunt lezen wat andere collega's ervan vinden? Momenteel (februari 2004) zijn er negen digitale geschiedenislessen, verdeeld over verschillende niveaus: drie voor de tweede fase havo/vwo, drie voor de basisvorming

(inmiddels weer tot onderbouw herdoopt) en drie voor het vmbo; twee daarvan voor vmbo 3-4 en een voor de basisvorming vmbo (BKGT). Belangrijk is dat de digitale lessen aansluiten bij de kerndoelen en domeinen, waardoor ze ingebed kunnen worden in de bestaande

elke les een compacte maar praktische docentenhandleiding, waarin naast inhoudelijke informatie en didactische tips, ook aansluitgegevens betreffende kerndoelen en exameneisen zijn aangegeven (ook aangepast aan de tijdvakkenindeling van de commissie-De Rooy).

Ten slotte

Ook het onderdeel *Collecties* van het geheugen van Nederland is zeer de moeite waard. Het bevat geen concreet lesmateriaal, maar wel veel prachtige afbeeldingen. Zo zijn er onder andere de volgende thema's te zien: politieke prenten van Peter van Straaten, foto's rond de onafhankelijkheid van Indonesië, 1947-1953, teksten van straatlieders, oude atlanten, Nederland in portretten – begin twintigste eeuw, archeologische vondsten uit Nederland en ook nog eens vijfduizend oorlogsaffiches. Deze laatste collectie bevat een aller-aardigst spelletje dat uw leerlingen zeker zal bevallen.

Afbeeldingen uit de verschillende collecties kunt u weer goed gebruiken in de les. De meeste ouderwetse dia's en diaprojectoren zijn uit de klaslokalen verdwenen, maar met powerpoint-achtige programma's, een beamer en een PC kunt u lessen op maat maken. Het Geheugen (en alle andere historische / museale websites) biedt u een enorm digitaal archief daarvoor met heel veel mogelijkheden.

modules. Het zijn dus geen losstaande, extra lessen maar vervangende of aanvullende onderdelen van lesmodules.

Alle lessen zijn aantrekkelijk vormgegeven en maken goed gebruik van de digitale mogelijkheden. Elke les is in hoge mate zelfsturend, mede door de aparte instructie voor de leerling en een heldere interface. Ook bevat

Overzicht

Tweede fase, havo/vwo

*Jordaan: politiek tekenaar en
Jordaan: politiek tekenaar en
observator van zijn tijd*

Aan de hand van Jordaan's politieke tekeningen uit de collectie van Atlas van Stolk krijgen leerlingen inzicht in de politieke cultuur van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Er wordt geoefend met het beantwoorden van vragen over politieke prenten en het leren herkennen van beeld-elementen.

De voornaamste politieke begrippen die voorkomen in het werk van Jordaan worden kort behandeld. Er is ook een korte inleiding op leven en werk van Jordaan.

*Jouw tentoonstelling over
Nederlands-Indië rond 1900*

Een praktische opdracht waarbij leerlingen zelf een tentoonstelling gaan inrichten met behulp van voorwerpen uit het Tropenmuseum. Bij deze opdracht moeten de leerlingen eerst een tentoonstellingsthema kiezen, daarna de best passende voorwerpen selecteren en die vervolgens beschrijven voordat ze de definitieve vitrine kunnen inrichten.

*De keus van je leven! De positie van
meisjes en vrouwen, 1960-1990*

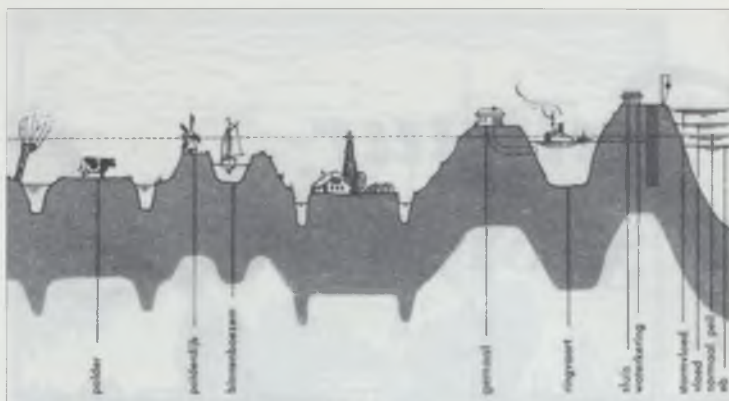
Ook dit is een praktische opdracht. Centraal staat het onderzoek naar de veranderingen in de positie van meisjes en vrouwen op het gebied van arbeid, onderwijs, seksualiteit en roldoorbreking.

Hiervoor moeten de leerlingen een collectie affiches van het IIAV bestuderen alvorens ze het antwoord op de hoofdvraag kunnen geven. Dit antwoord wordt gegoten in de vorm van een elektronisch stripverhaal, dat zowel qua inhoud als vormgeving door de leerling zelf wordt samengesteld.

Basisvorming

Overwinteren op Nova Zembla

De leerling overwintert met Willem Barentsz op Nova Zembla en moet

daarna proberen weer naar Nederland terug te reizen.

Een zeer speelse leeromgeving die leerlingen in een aantal spelen kennis laat maken met historische (beeld)bronnen uit de tijd van de zestiende-eeuwse ontdekkingsreizigers.

Extra Editie: Watersnoodramp 1953

Deze les bevat veel informatie over de Watersnoodramp zelf, maar ook over verzuiling en Koude Oorlog in de jaren vijftig. Leerlingen worden uitgedaagd om een elektronische krant, de Extra Editie, samen te stellen en te publiceren. Ze kunnen daarvoor gebruik maken van krantenknipsels en foto's van beroemde fotografen.

Duik naar het verleden

Een leuk spel voor havo/vwo leerlingen in de basisvorming. De leerlingen kruipen in de huid van onderwaterarcheologen en duiken naar het wrak van een schip. Hun doel is te achterhalen wat voor type schip het was, wanneer het gezonken kan zijn en op welke handelsroute het voer. Aan het eind van het spel hebben ze ontdekt dat het wrak een voorloper was van het fluitschip, kort na 1590 is vergaan en op de Oostzeeroute voer.

VMBO 3 en 4

De ondergang van 'De Zeehond'

Het verhaal handelt over de dag waarop de tjalk De Zeehond schipbreuk lijdt. Drie overlevenden, Annegien (de moeder), Hylke (de knecht) en Willem (de vader) vertellen wat er op die dag gebeurd is. Het verhaal wordt afgewisseld met interactieve opdrachten. Door deze opdrachten te maken en het verhaal

te lezen krijgen de leerlingen inzicht in het leven aan boord van een schip op de binnenvaart aan het einde van de negentiende eeuw. Ook wordt aandacht besteed aan onderwerpen als transport, handel, industrie en vermaak.

De spoorwegstaking van 1903

Waarom was er in 1903 een spoorwegstaking? Het is een afgebakend thema met spectaculaire acties, die zich afspeelden in een kort tijdbestek en die grote gevolgen hadden. De grote variëteit van authentiek bronnenmateriaal van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat voor deze onderwijsapplicatie is gebruikt, biedt leerlingen – honderd jaar na dato – volop mogelijkheden tot beeldvorming, inleving en kennis van begrippen met betrekking tot dit onderwerp.

De laatste opdracht is een schematisch overzicht van oorzaken, aanleiding en gevolgen (op korte en lange termijn) van de spoorwegstaking van 1903.

Dieven in de tijd

Uit het Rijksmuseum van Oudheden worden belangrijke voorwerpen gestolen. Leerlingen gaan met de tijdmachine de dieven achterna en brengen de voorwerpen terug. Voordat zij de misdaad kunnen oplossen moeten zij zich eerst verdiepen in het dagelijks leven in drie perioden: de prehistorie, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Daarbij gaat het steeds om het onderwerp 'eten en drinken'. Een eenvoudig, maar aantrekkelijk spel gericht op de bb-bk leerlingen. Hiermee kunnen zij op een zeer speelse wijze kennismaken met geschiedenis. Leuk extraatje: het spel bevat de mogelijkheid om een 'diploma' af te drukken in meerdere talen.

Cultuur- geschiedenis

HANS MOORS

Boek van de maand

Orlando Figes, *'Natasja's dans.*

Een culturele geschiedenis van

Rusland' (Het Spectrum: Utrecht

2003) 703 blz., met illustraties.

€ 44,95.

Rusland pendelt met schizofrene slagen tussen oost en west. Het land is nooit los geraakt van de Aziatische steppen, terwijl het zich altijd uitgedaagd heeft gevoeld om bij het Westen te horen.

Vanaf de vijftiende eeuw gaat Rusland gebukt onder dit puberale trauma. Het is te groot, te machtig om binnen de grenzen van het oude Moscovië te blijven en lange tijd te klein, te ruw, te anders om een rol op het Europese toneel te durven spelen. In de achttiende eeuw begint die houding te veranderen. Onder de heerschappij van Peter de Grote richt Rusland zich op het Westen. De francofiële Catherina de Grote geeft later een impuls aan de import van het westerse verlichte ideeëngoed. Zij

stimuleert de Russische wetenschap, kunst, filosofie en letteren, voert een expansieve machtspolitiek en verankert de absolutistische monarchie. Het duurt echter tot het begin van de negentiende eeuw voordat Rusland naar Europa komt – en Europa naar Rusland. De Napoleontische oorlogen en de restauratieve politiek van Metternich en Castlereagh maken Alexander I, kleinzoon van Catharina de Grote, een hoofdrolspeler in het diplomatieke steekspel van de grote mogendheden. Rusland is sindsdien nooit meer uit de Europese politiek verdwenen, maar is er evenmin ooit bij gaan horen. Napoleon schijnt gezegd te hebben, dat bij het krabben van een Rus een Tataar tevoorschijn komt.

In Europese ogen is Rusland altijd dat onpeilbare aziatische rijk gebleven. Vrijwel alle negentiende- en twintigste-eeuwse reisverslagen hebben aan die beeldvorming bijgedragen: Rusland hoort bij de Oriënt, het heeft een moeizame relatie tot het Westen en een wonderlijke ontvankelijkheid voor religie en mystiek, die wortelt in een diep verankerd volks besef van onbreekbaar niets-zijn.

Optiek

Ook in *Natasja's dans*, het nieuwste boek van Orlando Figes, hoogleraar aan de Universiteit van Londen, vormt die karakteristiek het lattenwerk achter een verhaal over de Russische culturele identiteit van het einde van de achttiende eeuw tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Figes beschouwt cultuur als een 'fragmentarisch geheel'. Er heeft nooit een 'zuivere nationale cultuur' bestaan, betoogt hij, alleen mythische beelden van zo'n cultuur: beeldvorming van buiten én Russische beelden.

Met deze mythen is Rusland sinds het begin van de negentiende eeuw steeds opnieuw uitgevonden. Hoe die beelden hebben bijgedragen

aan 'de vorming van het Russische nationaal bewustzijn' is de centrale vraag in *Natasja's dans*.

Aan theorievorming en historiografie maakt Figes niet veel woorden vuil, maar hij ontvouwt vervolgens wel het ambitieuze plan om 'niet uitsluitend kunstwerken en literatuur, maar ook ongeschreven codes, tekens, symbolen en gebaren en algemene opvattingen die de maatschappelijke betekenis van deze werken vaststelt en die het geestelijk leven van een samenleving vormgeven' in kaart te brengen met de bedoeling 'de bouwstenen van de Russische nationale identiteit' te schetsen en 'de contouren van een nationaal bewustzijn' zichtbaar te maken.

Grote woorden, brede vista's!

Inhoud

Maakt Figes zijn ambitie waar? *Natasja's dans* is beeldend, informatief, toegankelijk en slim gecomponeerd. Majestueus schetst Figes ruim 250 jaar Russische cultuurgeschiedenis. Het boek heeft acht hoofdstukken die elkaar overlappen, maar in grote lijnen de chronologie handhaven. In elk hoofdstuk staat een thema centraal. Dwars daardoorheen weeft Figes de familiegeschiedenis van twee voornamelijk adellijke geslachten en observaties over de belangrijkste negentiende-eeuwse politiek-culturele stromingen: de 'westerlingen' (zapadniki), de slavofielen, de populisten (narodniki) en de euraziërs. Het boek opent met de trage toenaadering tussen Rusland en Europa. Met talrijke voorbeelden uit volkscultuur, literatuur en kunst laat Figes zien hoe in de loop van de achttiende eeuw de Russische adel en burgerij de Europese cultuur adopteert, terwijl de eeuwenoude tradities en gewoonten van de boerenbevolking voortbestaan.

Dit spanningsveld blijft de politiek-culturele ontwikkeling van negentiende-eeuws Rusland – en *Natasja's dans* – domineren.

Figes beschrijft hoe Rusland vanaf 1812 Europa's onrustige bijslaap wordt. Officieren die met het Russische leger Parijs waren binnengetrokken, bevolken in het eerste kwart van de negentiende eeuw binnenlandse oppositiebewegingen als de Dekabristen, die zich tot dragers van de 'organische Russische natie' verklaren – maar hun westerse ideeëngoed niet prijs geven. Hij behandelt de byzantijnse traditie van Rusland, het halfoosterse karakter van het land waaraan kunstenaars met graagte de 'Russische stijl' ontleenden. Het boerenleven komt aan de orde, evenals de massale uittocht van jonge intellectuelen in de jaren zestig van de negentiende eeuw naar het platteland. Daar hopen zij de balans te vinden tussen westerse wetenschap en de traditionele waarden van de agrarische natie. Zij leggen de kiem voor die zo kenmerkende populistische ideologie, die niet alleen in het laatste kwart van de eeuw de grootste politieke partij van het land zou voeden, maar die ook tot op de dag van vandaag het Russische politieke bestel zo lastig te begrijpen maakt.

Natasja's dans is het epos van negentiende- en twintigste eeuwse kunstenaars op zoek naar die Russische ziel. Wat die ziel nu precies is en waar die zit – in de Byzantijnse traditie van Moskou als het 'derde Rome', in de middeleeuwse mystieke ervaring, in de Mongoolse invloeden die met de religieus geïnspireerde verovering van de aziatische steppen waren geïncorporeerd, of in het verleden van Rusland als het grootste rijk dat het oosters christendom omvadende – het doet er eigenlijk niet zo toe.

Vrijwel iedereen is het er over eens dat de Russische boer die ziel in zich draagt, dat die een stem dient te krijgen en uitgedragen moet worden om Europa te laten zien wat een ware natie groots maakt.

De twee laatste hoofdstukken van het boek gaan over de periode na 1917. Figes toont Rusland door de sovjet-lens: hoe nieuw het land na de revolutie wil zijn, hoe culturele tradities doorleven in de proletkoelt en hoe Eisenstein zijn films groter

maakt dan de historische werkelijkheid zelf. Op een ambivalente manier is de Sovjet-Unie immer trots gebleven op zijn Russische cultuur: een inspiratiebron voor kunstenaars die zich inzetten voor de reconstructie van de sovjet-mens, een levende herinnering voor de drie miljoen Russen die tussen 1917 en 1923 naar de oude wereld vluchten. De bekende schrijver Vladimir Nabokov koesterde de gedachte, dat hij 'een verbannen dichter was die gekweld werd door een droevig en onstilbaar verlangen naar een ver Rusland'.

Waardering

Inderdaad biedt *Natasja's dans* brede vista's. Het is een knap geschreven boek, een mooi en samenhangend verhaal over de Russische culturele geschiedenis. Een aanrader! Figes' uitgangspunten zijn echter niet origineel. In 1966 publiceerde de Amerikaanse historicus James H. Billington, destijds hoogleraar aan de Universiteit van Princeton, zijn imposante werk *The icon and the axe. An interpretive history of Russian culture* over zes eeuwen Rusland. Figes

noemt dit boek in zijn uitgebreide bibliografie een 'zeer goed chronologisch overzicht van de Russische kunst sinds de Middeleeuwen', maar doet het hiermee tekort.

Figes verschilt in zijn interpretatie, zijn keuze voor thema's en de opzet van zijn boek namelijk in geen enkel opzicht van Billington's boek. Wie dat kent, vindt bij Figes niets nieuws. Analytisch is *The icon and the axe* zelfs krachtiger en scherper dan *Natasja's dans*. Als het er op aan komt, is Figes bovendien juist minder overtuigend in zijn presentatie van die cruciale wisselwerking tussen kunst en volkscultuur.

Ironisch genoeg uit zich dat eigenlijk al een beetje in de metaforische titels van beide boeken. Billington kiest voor de ikoon en de bijl die traditioneel een ereplaats innemen aan de wand van boerenhutten. Figes voert een beroemde scène uit Tolstoj's *Oorlog en vrede* op als een 'venster op het innerlijk van Rusland': de spontane dans van het Frans opgevoede gravinnetje Natasja op de tonen van een eenvoudig volksliedje.

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

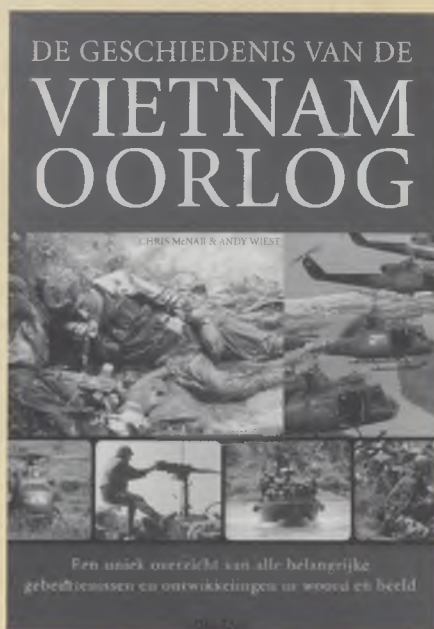
Als er één conflict symbool staat voor de geschiedenis van het derde kwart van de twintigste eeuw dan is het de oorlog in Vietnam; begonnen in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd het de grote confrontatie uit de Koude Oorlog. Hij drong als eerste televisieoorlog in de huiskamers door en verdeelde de Amerikaanse samenleving diep. Chris McNab en Andy Wiest, *De geschiedenis van de Vietnam-oorlog*. Deltas, € 39,90.

In *Het rijk van de angst. Oorlog, terrorisme en democratie* weerlegt Benjamin Barber de *Bush-doctrine*; niet *shock and awe*, maar internationale samenwerking, wetgeving en soevereiniteit kunnen de huidige mondiale crisis bezweren. De verspreiding van de westerse waarden mag niet beperkt blijven tot die van de markteconomie. Ambo/Manteau, € 18,95.

De islam is naar het Westen overgestoken. Niet in de vorm van een verovering of een massale bekering, maar door een vrijwillige verhuizing van bevolkingsgroepen op naar zoek naar betere leefomstandigheden. Het ontstaan van een islamitische minderheid in het Westen heeft ook grote gevolgen voor de traditionele moslimwereld: die ondervindt nu voor het eerst de gevolgen van de globalisering. Olivier Roy, *De globalisering van de islam*. Van Gennepe, € 19,95.

In de reeks *Oorlogsdomein* verscheen van Roland Dorgelès *Houten Kruisen*, een boek dat bij zijn eerste verschijnen in 1919 meteen een succes was; centraal staat de kameraadschap van de soldaten van de Grote Oorlog, die bij het thuisfront op onbegrip en onverschilligheid stuitten. De Arbeiderspers, € 23,95.

Mirjam Bolle schreef tijdens de oorlog brieven aan haar naar Palestina geëmigreerde verloofde Leo.

Zij werkte voor de Joodse Raad en was betrokken bij het opstellen van de lijst met namen van vrijgestelden voor deportatie. Achteraf is zij van mening dat de Joodse Raad die lijst nooit had moeten opstellen. *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*. Contact, € 19,90.

De afgelopen vijftien jaar hebben in talloze regionale militaire conflicten in Afrika, de Balkan, de voormalige Sovjet-Unie en Centraal-Azië lokale bevolkingsgroepen elkaar of de centrale overheid bevochten. Sjo Soeters, hoogleraar aan de KMA en in Tilburg, belicht de achter-

gronden van het ontstaan en het verloop van deze conflicten. *Geweld en conflict. Het ontstaan en verloop van burgeroorlogen, etnische strijd en terrorisme*. Boom, € 19,50.

Rond het thema 'De ideale vrouw' werden in Arnhem een aantal workshops gehouden voor studenten mode. In *De ideale vrouw* staat de vraag centraal welke functie de vrouw als rolmodel in de mode heeft. SUN, € 19,90.

Het vierde jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs gaat over de invloed die Friedrich Fröbel en Wilhelm von Humboldt, respectievelijk stichter van de 'kindertuin' en bedenker van de 'moderne universiteit', op opvoeding en onderwijs in een aantal Europese landen hebben gehad. *Naar Duits model. De receptie van Duitse pedagogische idealen uit de vroege negentiende eeuw*. Van Gorcum, € 20,-.

Tom van Standache schreef een historisch detective-verhaal, *De mechanische Turk*, rond een in 1770 door Wolfgang von Kempelen voor Maria Theresia ontworpen schaakspelende automaat. De Arbeiderspers, € 16,05.

Hans Pols

TWEEDE WERELDOORLOG

Will Fowler, *De hel van het Oostfront* (Centrale Uitg. Deltas: Oosterhout 2003), 224 blz., € 34,90.

Het is langzamerhand een soort mantra geworden in de populaire geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog: de nederlaag van het Derde Rijk werd afgedwongen aan het Oostfront. Nu valt er van die bewering wat af te dingen, maar vast staat wel dat met name de *Wehrmacht*, in sterkere mate dan de andere krijgsmachtonderdelen, een aderlating heeft ondergaan in de bijna vier jaar durende strijd tegen het Sovjetleger.

Met de beschrijving van die titanenstrijd was het lang treurig gesteld. Waar de strijd aan het westelijk front al vrij vroeg accuraat, betrouwbaar en vanuit zowel politiek, strategisch als tactisch oogpunt werd beschreven (bijvoorbeeld in *The Struggle for Europe* van Chester Wilmot uit 1952), ontbrak tot vrij recent een dergelijk overzichtswerk over de strijd aan het Oostfront. De Duitse bronnen, aanvankelijk opgeslagen in Washington, waren onvolledig en deelstudies, meestal door ex-*Wehrmacht* militairen, waren vaak tendentius en onbetrouwbaar. Datzelfde gold overigens ook voor de andere kant van het verhaal in het standaardwerk, *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voiny Sovetskogo Soyuzu 1941-1945* (*Geschiedenis van de Grote Vaderlandse Oorlog*), dat in zes delen verscheen tussen 1960 en 1963.

In deze situatie kwam nauwelijks verandering in de jaren daarna, hoewel bijvoorbeeld Earl F. Ziemke twee behoorlijke overzichtswerken produceerde (*Moscow to Stalingrad* en *Stalingrad to Berlin*). Pas na 1991, het ineensstorten van het Sovjetimperium en het opengaan van allerlei tot dan toe geheime archieven, werden er baanbrekende studies gepubliceerd die vaak een totaal nieuw licht wierpen op de strijd aan het Oostfront. Goede voorbeelden daarvan vinden we bijvoorbeeld in de bundel *Gezeitenwechsel im Zweiten Weltkrieg?* onder redactie van Roland G. Foerster uit 1996. Deze ontwikkeling vond haar voorlopige hoogtepunt in de Russische *Historikerstreit* eind jaren negentig.

Jammer genoeg zijn deze ontdekkingen volledig voorbijgegaan aan de auteur van het recente werk *De hel van het Oostfront*. In dit werk zoekt de lezer tevergeefs naar de nieuwste inzichten over de inval in de Sovjet-Unie, *Barbarossa*, over *Zitadelle*, de laatste Duitse poging het initiatief te herwinnen, de naam *Bagratiön* valt nergens enzovoort.

Nu kan men hier tegenin brengen dat het in dit boek hoofdzakelijk om de foto's draait. En inderdaad, veel foto's zijn nog nooit eerder gepubliceerd. Alle lof hiervoor, maar helaas zijn de onderschriften vaak niet correct. Te vaak, want de auteur pretendeert een exacte kennis van wapens, voertuigen enzovoort te hebben. Toch verwacht hij een aantal keren een *Panzerkampfwagen IV* met een *Panzerkampfwagen III*, weet hij het verschil niet tussen een *BV 222* (watervliegtruig) en een *Ar 232* (transportvliegtruig), drukt hij foto's uit dezelfde serie af met verschillende onderschriften (het slagschip *Sebastopol* is hiervan een goed voorbeeld), beweert hij dat een *still* uit een Duits filmjournaal boven de Oekraïne is gemaakt, terwijl de bommenwerpers in werkelijkheid in 1939 boven Polen werden gefilmd en ga zo maar door.

Had de auteur zich beperkt tot de Russische foto's die hij (volgens zijn inleiding) met veel moeite uit Kiev haalde, dan was het boek misschien geslaagd geweest.

Misschien, want er staan dan wel een aantal unieke opnamen in, maar de kwaliteit van veel afdraken is helaas zwaar onder de maat. Door het verhaal bij de foto's te willen vertellen heeft de auteur zich gestort in een materie die hij duidelijk niet beheerst. Dit leidt ertoe dat de aloude mythes weer eens worden opgelepeld. Kortom, oude wijn in nieuwe zakken. Een gemiste kans.

Jack Didden

MONUMENTALE LITERATUURGESCHIEDENIS

M. van Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur* 2 dln. (Uitgeverij De Geus: Amsterdam 2003) 1396 blz., € 125,00.

Op 5 juni 2002 promoveerde neerlandicus, leraar, onderzoeker, bloemlezer, romancier en scenarist Michiel van Kempen aan de Universiteit van Amsterdam op een buitengewoon lijvige (1489 blz.) *Geschiedenis van de Surinaamse literatuur* van 1596 tot 1975. Doorgaans volgt dan een bescheiden handelseditie, maar niet in dit geval. Zomer 2003 kwam het boek in de handel: in twee kloeki en prachtig uitgegeven, geïllustreerde banden. Als er al van beperking gesproken mag worden, dan schuilt die in het feit dat Van Kempen in net iets minder pagina's nog méér vertelt, want de handelseditie brengt ook de Surinaamse literatuur tussen 1975 en 2000 in kaart.

Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur is een monument. In de eerste plaats vanwege de omvang van het werk. Van Kempen definieert de Surinaamse literatuur namelijk als 'alle orale en geschreven teksten en andere communicatieve uitingen (interacties) die een aspect van literariteit bezitten, voortgebracht in een of meer van de door de groepen gehanteerde talen van Suriname, en die deel uitmaken van het retroactief-historisch proces van bijdragen aan een van de tradities die de nationale identiteit van Suriname constitueren'. Literatuurgeschiedenis heeft volgens hem ook een cartografische functie en hij voegt vervolgens de daad bij het woord. In talloze inleidingen, hoofdstukken, close-ups, profielen en conclusies beschrijft en analyseert Van Kempen de gesproken, gezongen, verbeelde en geschreven literatuur van alle bevolkingsgroepen in alle (22) talen van Suriname – vanaf 1596 tot aan de romandebuten van veelbelovende jonge schrijvers in 2000. Hij behandelt de koloniale literatuur over Suriname en het literaire werk van Surinamers (en hun nazaten) in Nederland.

Deze veelheid is goed ontsloten dankzij een uitgebreide bibliografie, een personen- en titelregister.

Monumentaal is het werk bovendien in zijn pretentie om de literatuur te begrijpen 'binnen een breed cultuurhistorisch kader dat in grote lijnen de maatschappelijke ontwikkelingen schets'. Theoretische bespiegelingen over de identi-

teit en de ideologie van de literatuurgeschiedschrijving beperkt Van Kempen tot het minimum. Hij verwijst hiervoor naar het proefschrift. In de handelseditie laat hij bovenal in de Surinaamse literatuur ook de Surinaamse geschiedenis lezen. Er is ruim aandacht voor het politieke, economische, sociale en mentale achtergronden. Van Kempen besteedt aandacht aan de demografische ontwikkeling van de bevolking, migraties, de verhouding tussen de verschillende bevolkingsgroepen en de positie van de Surinaamse migranten in Nederland.

Hoe het Surinaamse volk zich cultureel oriënteerde en organiseerde, beschrijft hij in relatie tot de taalpolitiek, het onderwijs en de ontwikkeling van de kunst- en vermaaksector. Het boek biedt verder veel informatie over het literaire bedrijf: drukkerijen, boek en boekhandel, bibliotheken, kranten en tijdschriften, leespubliek en leesverenigingen, schrijversorganisaties en literaire prijzen. Ook de schrijvers zelf en hun werk komen voor het voetlicht: met name voor de twintigste eeuw is *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur* rijkelijk versierd met schrijversprofielen.

Van Kempen maakt zijn literatuurhistorische pretentie waar. Dat maakt het boek leesbaarder dan de encyclopedische opzet zou doen vermoeden en heel bruikbaar voor verder onderzoek naar de culturele geschiedenis van Suriname. Het maakt literaire continuïteit inzichtelijk, maar onderstreept tevens de diachronische ontwikkelingen in de Surinaamse en Nederlandse literatuur.

Sinds de jaren negentig heeft het bestuderen van de 'koloniale literatuur' binnen de literatuurgeschiedenis in toenemende mate een eigen plaats gekregen. Toch is hier nog veel 'missiewerk' te verrichten. Van Kempen heeft daar een stevige basis voor gelegd. Op termijn maakt dat *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur* wellicht nog monumentaler dan het plastiek dat sinds 1 juli 2002 het Amsterdamse Oosterpark siert.

Hans Moors

PROEFSCHRIFT

Edwin Marshall, *Ontstaan en ontwikkeling van het Surinaamse nationalisme. Natievorming als opgave* (Eburon Delft: 2003), 345 blz.

Over de recente geschiedenis van Suriname zijn de laatste jaren meerdere biografieën, populair-wetenschappelijke studies en dissertaties verschenen. Ook het nationalisme komt in verschillende van deze studies ter sprake. Toch heeft deze monografie over het Surinaamse nationalisme in de periode 1930-1975 een belangrijke meerwaarde omdat de auteur als landskind toegang heeft gekregen tot persoonlijke archieven van belangrijke nationalistische activisten en intellectuelen. Tevens probeert hij door middel van talrijke interviews het nationalisme van binnenuit te beschrijven en te analyseren. Ook de gegevens uit de archieven van de Nederlandse BVD maken dit boek belangwekkend. De radicale Surinaamse nationalistinnen werden namelijk door de Nederlandse overheid als communisten gezien en bespionéerd.

Dit proefschrift is gelukkig geen abstracte, theoretische en moeilijk leesbare studie. Door gebruikmaking van gedichten, toneelstukken, krantenartikelen en interviewgegevens worden bepaalde aspecten van het nationalisme verhelderd. De foto's van enkele hoofdpersonen zijn echter selectief en niet echt functioneel.

Marshall doet een grondig onderzoek naar ideologische, culturele, politiek-staatkundige en sociaal-economische aspecten van het Surinaams nationalisme. In acht hoofdstukken tracht hij de lezer inzicht te geven in zijn onderwerp.

Het eerste en het laatste hoofdstuk horen goed bij elkaar. In hoofdstuk 1 staan korte theoretische bespiegelingen over het verschijnsel nationalisme en in hoofdstuk 8 wordt de balans opgemaakt van de tussenliggende hoofdstukken 2 t/m 6. Hoofdstuk 7 is een vergelijkend uitstapje naar het Caribische gebied.

In hoofdstuk 2 beschrijft Marshall de hiërarchisch opgebouwde koloniale samenleving. Die samenleving werd in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw sterk gestuurd door de kolonisator. Nederland voerde een assimilatiepolitiek en stelde de Nederlandse cultuur en het Nederlands als norm. Dit riep met name bij de Creoolse groep reacties op. Twee literair begaafde onderwijzers, Koenders en De Ziel, namen het voortouw en riepen op tot waardering van het Surinaams eigene in taal en cultuur. Dit streven leidde tot een ontwakend cultureel nationalisme, hoewel de weg van het negerengels tot een geaccepteerd Sranantongo nog lang zou zijn. In de jaren veertig en vijftig groeide het politiek nationalisme en was de roep om 'baas in eigen huis' en zelfbestuur duidelijk aanwezig onder bepaalde intellectuelen. Aan onafhankelijkheid dacht men toen nog niet en dit gaf Nederland de kans het Statuut in 1954 na enkele Ronde Tafelconferenties doorgevoerd te krijgen.

Hoofdstuk 3 stelt de activiteiten van Surinaamse studenten in Nederland centraal. Door hun studie en onderlinge contacten nam het bewustwordingsproces onder deze jongeren tussen 1945 en 1955 sterk toe. Er ontstonden discussieclubs en verenigingen waarvan 'Wie Eegie Sanie' ('onze eigen zaken') onder leiding van onder andere de later bekend geworden schrijver en minister Eddy Bruma de belangrijkste was. De Creoolse studenten zetten zich af tegen de Nederlandse culturele overheersing in Suriname en benadrukten de ontdekking van de eigen waarden, normen, taal en culturele rijkdom. In de discussies rondom het Statuut gingen hun eisen veel verder dan die van de Surinaamse regering.

Deze politieke voorhoede van activisten in Nederland kon zulke vergaande eisen stellen, omdat zij ver van huis geen rekening hoefden te houden met de algemene gevoelens van het Surinaamse volk en de politieke partijen. Over dit laatste aspect had de schrijver ons best wat meer informatie mogen verstrekken.

In de hoofdstukken vier en vijf geeft de auteur een indringende beschrijving van de nationalistische beweging in Suriname tussen 1955 en 1975. Hoofdstuk vier gaat vooral in op de ideologie, gedachten en doelstellingen van

de nationalisten. Door zijn analyse kunnen we goed volgen hoe de nationalistinnen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw in taal en cultuur een zekere renaissance hebben ontketend.

Praktisch alle belangrijke nationalistinnen waren Creoolse mannen en hun ideaal van culturele verheffing was vanuit een Creools referentiepunt ingevuld. De meeste nationalistische gedichten en toneelstukken refereerden aan de slavernij en de nazaten van de slaven.

De nationalistische doelstellingen, congressen en pamfletten waren weliswaar op het gehele volk gericht, maar waren niet bij machte andere etnische groeperingen aan te trekken. De auteur laat met bewijzen uit interviews duidelijk zien dat leiders als Bruma zich niet alleen op de Creolen richtten, maar hij vraagt niet door om dit grote falen van de nationalistinnen te verklaren. Als lezer heb je er recht op om te weten waarom de acties van de nationalistinnen in de toenmalige Surinaamse werkelijkheid noch bevorderlijk waren voor de participatie van de Hindostanen en Javanen in de nationalistische beweging noch bevorderlijk waren voor een ontwikkeling van een gemeenschappelijk natiegevoel in de zeer multi-etnische en multiculturele samenleving. Een uitvoerige analyse op dit punt had de lezer meer helderheid kunnen verschaffen, omdat ik zou willen weten of dit betreuwenswaardige en strategische falen van het radicale Surinaams nationalisme grote gevolgen heeft gehad voor het functioneren van de democratie na 1975. Door interviews met de tegenstanders van de nationalistinnen had de auteur meer antwoorden en verklaringen kunnen achterhalen dan de paar opmerkingen op de bladzijden 125-128.

Ook wordt niet uitvoerig nagegaan of de felle acties tegen het bestaande regime, het Nederlandse koningshuis, de Nederlandse koloniale macht en de Nederlands geassimileerde middenklasse de negatieve beeldvorming over de nationalistinnen bij de meerderheid van de Surinaamse bevolking bevorderd heeft.

Hoofdstuk 5 is misschien wel het meest essentiële hoofdstuk in dit boek, omdat de schrijver zich helemaal richt op de Partij van de Nationalistische Republiek (PNR) onder leiding van de reeds eerder genoemde Bruma. Het optreden van de nationalistinnen plaatst hij in het kader van de verbroederingspolitiek tussen de Creoolse en Hindostaanse partijen. Deze partijen waren op etnische grondslag georganiseerd, terwijl de PNR juist een partij op nationale beginselen wenste te zijn. Het kader van deze partij bestond veelal uit afgestudeerden uit Nederland. Reeds bij de oprichting in 1961 wenste de PNR een onmiddellijke onafhankelijkheid van Nederland. Pas bij de deelname van de PNR aan de regering in 1974 was volgens de auteur het behalen van de politieke onafhankelijkheid (1975) mogelijk. In zijn visie was dit het grootste politieke succes van de partij.

Dat het nationalisme van de PNR de volle aandacht krijgt, hangt samen met de keuze van de auteur voor de radicale vorm van het nationalisme. Het gematigd nationalisme van bekende politici als Jopie Pengel en Arron vallen

buiten zijn studieobject, omdat deze leiders geen voorstanders waren van het ideologisch nationalisme. Zijn keuze heeft zeker voordelen. Enerzijds komt de lezer veel te weten over de interne dynamiek, organisatie en mislukken van de PNR, maar anderzijds wordt door de uitvergroting van de gedachten en acties van de PNR de maatschappelijke Surinaamse context verwaarloosd. Waarom was er bij het kiezersvolk zo weinig acceptatie van en steun voor deze ideeën en doelstellingen?

Dat dit aspect mijns inziens meer aandacht en verdieping vereist, blijkt wel uit de verkiezingsresultaten van de PNR tussen 1963 en 1977. In de meeste jaren van deze periode waren zij niet in het parlement vertegenwoordigd en op het hoogtepunt van hun macht in 1974 hadden zij slechts vier van de 39 zetels in de Staten. En die vier waren nog vertekend ook, omdat zij toen samen met onder andere de Nationale Partij Suriname van Arron de verkiezingen van 1973 waren ingegaan. Bij de verkiezingen van 1977 werd de PNR weggevaagd. Andere politieke partijen en het volk waren blijkbaar uitgekeken op deze partij. Zover gaat de auteur niet in zijn conclusie, maar uit enkele citaten op bladzijde 213 is duidelijk te halen dat het politieke handelen van de PNR-ministers, waaronder Bruma in de regeerperiode 1973-1977, ook desastreus voor de partij is geweest. De PNR had daarom mijns inziens nooit op eigen kracht de onafhankelijkheid van Suriname kunnen verwezenlijken. Dat was slechts mogelijk door de politieke opvattingen van andere gematigde partijen waaraan de auteur niet veel aandacht besteedt.

Dit alles roept bij mij de vraag op of de bijdrage van de PNR aan de totstandkoming van de onafhankelijkheid wel zo structureel is geweest. Kan misschien ook verdedigd worden dat Arron van de Nationale Partij Suriname misschien wel de PNR gebruikt heeft om de onafhankelijkheid te regelen? Arron wist namelijk dat de Hindoestaanse Partij van Lachmon niet mee zou werken aan de onafhankelijkheid.

De schrijver zegt door een kritisch wetenschappelijke analyse van het historisch materiaal integraal inzicht te willen verschaffen in het Surinaams nationalisme. Veel van zijn beweringen en meningen geven stof tot nadenken. Op tal van punten laat je je door de auteur leiden, maar soms ga je twifelen en probeer je via je eigen geheugen na te gaan wat je nog weet van de beschreven situaties en politici. Als lezer word je soms zelfs geprikkeld andere verklaringen te gaan zoeken, omdat je niet altijd tevreden bent met wat er geboden wordt.

Als hoofdpersoon van de nationalistische beweging wordt Bruma vaak geciteerd. Kritiek op Bruma of het Surinaamse nationalisme van Nederlandse zijde door de journalist Jansen van Galen en de historicus Meel wordt bestreden. Op de felle kritiek van dezelfde strekking van Surinaamse wetenschappers als Gowricharn en Ramsoedh (blz. 156) wordt niet echt ingegaan. Van Bruma krijgt de lezer mijns inziens daarom een te positief beeld. Het valt niet te ontkennen dat hij als advocaat, vakbondsman en

partijpoliticus een belangrijke rol heeft gespeeld in de Surinaamse samenleving, maar vergeleken met politici als Pengel en Lachmon was zijn invloed op de politieke ontwikkelingen niet zo essentieel en was voor hem niet meer dan een bijrol weggelegd. Marshall heeft ook wel kritiek op Bruma, maar in de interviews had hij van andere *opinion leaders* meer over de rol van deze nationalist te weten kunnen komen.

Een ander onbevredigend punt is de tijdsafbakening in het proefschrift. Marshall trekt de eindstreep bij het jaar van de onafhankelijkheid in 1975. In hoofdstuk 6 analyseert hij toch de rol van de nationalistische elite tijdens de staatsgreep (212-215) van 1980-1982 zonder dat hij voldoende informatie verstrekt aan de algemene lezer. Dat is jammer, want met name deze auteur had ons meer inzicht kunnen verschaffen over de doorlopende nationalistische lijn tot de huidige situatie.

Dit boek wil ik aan alle geschiedenisdocenten van harte aanbevelen. Het is zeker een aanwinst voor de Surinamistiek. Wie een bredere en andere kijk op de culturele en politieke ontwikkelingen in Suriname van 1930 tot 1975 wil bestuderen, kan bij Marshall goed terecht. De belangrijke berekenis van de nationalist op cultureel en sociaal gebied wordt duidelijk aangetoond. Dat Marshall ook hun politieke betekenis hoog waardeert en de onafhankelijkheid van 1975 hun succes noemt, roept vragen op. Met behulp van veel Surinaamse bronnen en treffende citaten beschrijft de auteur de gebeurtenissen en feiten van binnenuit en dit werkt stimulerend op de lezer. Ook de complexe actuele omstandigheden in Suriname worden door het betoog van Marshall transparanter.

Marshall's boek is niet de definitieve studie van deze periode. Veel werk is nog te verrichten voor wat betreft de personen die actief waren in de nationalistische beweging. Zo lezen we weinig over hun sociale en culturele afkomst. Ook de vraag waarom vrouwen, Hindostanen en Javanen bij de PNR helemaal geen rol speelden in de leiding, bij de acties en in het parlement moet nog uitvoeriger onderzocht worden. Aan deze of een andere auteur de opdracht het onderzoek voort te zetten.

Ronald Donk

PERSGESCHIEDENIS

P. van Wissing, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad* (Van Tilt: Nijmegen 2003), 601 blz., € 34,90.

Van Wissings lijvige monografie is een nieuwe parel in de kroon van de laat achttiende-eeuwse persgeschiedenis. Eind jaren tachtig gaf Van Sas met een aantal studies een nieuwe impuls aan het onderzoek naar de ontwikkeling en functie van de opiniepers, volgens hem een van de opmerkelijkste aspecten van politieke modernisering in de patriottentijd. In *De barometer van de smaak* (1995), een studie over Nederlandse tijdschriften in de periode 1770-1830, zet Johannes echter vraagtekens bij de duurzaamheid van het politieke effect van de patriotse opiniepers. Mijnhardt en

Kloek delen dit gezichtspunt in 1800: *Blauwdrukken voor een samenleving* (2001).

Toch is de afgelopen jaren een aantal overzichtswerken verschenen dat aan-dringt op nuancering, zoals Kleins analyse van het republikeinse vertoog, Sturkenbooms studie naar de spectatoriale geschriften, Baartmans onderzoek naar de geschriften van patriotse vluchtelingen in de Zuidelijke Nederlanden, Jensens speurtocht naar vrouwentijdschriften en journalisten, Veltmans biografie van Petronella Moens, of Rosendaals synthese van het leven en werk van de duizenden patriotten die naar Frankrijk uitweken.

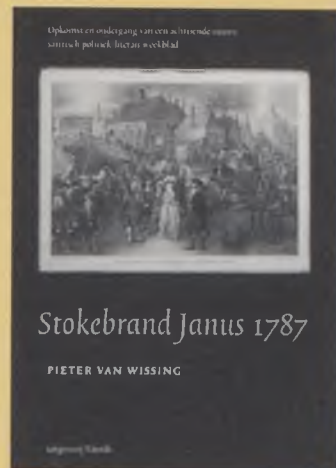
Behalve deze dissertaties boden ook de vele egodocumenten die de uitgevers Verloren en Van Tilt op de markt brachten zo nu en dan inkijsjes in de patriotse persgeschiedenis. Sleutelwerken van belangrijke publicisten als Gerrit Paape kwamen opnieuw beschikbaar. En er verschenen monografieën over tijdschriften uit de patriottentijd. Theeuwen schreef een encyclopedisch proefschrift over *De Post van den Neder-Rhijn*. Van Wissing promoveerde eind 2003 op een leesbaar en fraai uitgegeven boek over het weekblad *Janus*. Aan deze tijdschriften zijn zodoende meer woorden gewijd dan er ooit hebben ingestaan.

In acht hoofdstukken, twee intermezzi, een besluit en een elf bijlagen behandelt Van Wissing alle bekende afleveringen van *Janus* die in 1787 verschenen. Hij schetst eerst de politieke en mediatische context. Daarna concentreert hij zich op het blad zelf: de opbouw en verspreiding, de redactie, het leespubliek, de inhoudelijke thema's, de literaire vorm en de polemische relatie tot *De Haagsche Correspondent* en enkele van *Janus'* navolgers. Zodoende geeft Van Wissing een levendig beeld van de formule van het blad, die in de 'mediacratie' van de late Republiek een unieke positie innam.

Zonder aanzien des persoons trok *Janus* patriotten én orangisten de kleren van de keizer aan. De redactie plaatste zich boven de partijen, hekelde en stookte tussen de partijen en met het oogmerk het gekrakeel te ridiculiseren en de patriottenbeweging tot gecoördineerde actie tegen het stadhouderlijk bestel aan te zetten.

Van Wissing presenteert *Janus* als een 'contemporaine commentaarbron'. Nadeel van deze werkwijze is, dat het referentiekader van zijn boek beperkt is tot het blad zelf. De positionering van *Janus* blijft lastig en Van Wissing slaagt er uiteindelijk dan ook niet in om stelling te nemen in de discussie over hoe duurzaam het politieke effect van de patriotse opiniepers is geweest. Zijn studie levert niettemin een gedegen en genuanceerde bijdrage aan de kennis van de ontwikkeling en functie van de Nederlandse opiniepers aan het einde van de achttiende eeuw. Een must voor liefhebbers en specialisten.

Hans Moors

Kleiookrant

ICT-pionier: 'Waardeer die verhalende docent!'

Albert van der Kaap ontvangt de Huib de Ruijterprijs

Albert van der Kaap werd op de didactiekconferentie van afgelopen februari te Vught in het zonnetje gezet. De VGN verleende hem de hoogste eer: uit handen van voorzitter Peter Wester ontving Albert de Huib de Ruijterprijs. Die prijs wordt om de twee jaar uitgereikt aan een persoon die zich bijzonder heeft ingezet voor geschiedenisvakdidactiek of voor historische vorming in het algemeen. De prijs is vernoemd naar een zeer actieve en inspirerende geschiedenisdocent die in 1974 op jonge leeftijd overleed.

Als geschiedenisdocent aan het Ariënscollege en aan het Jacobuscollege in Enschede verrichtte Albert van der Kaap pionierswerk bij de invoering van ict in het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting. Al in 1987 demonstreerde hij hoe verrijkend de computer kon zijn voor het geschiedenisonderwijs, in een project van de Twentse universiteit, Politeia genaamd. In de jaren negentig bepleitte hij de mogelijkheden van ict voor de onderzoekende methode.

Albert geniet bekendheid onder geschiedenisdocenten door zijn workshops, lezingen, artikelen en zeker ook om zijn website. Hij werd een pleitbezorger van de Webquest-benadering, de onderzoekende methode via bronnen op internet. Ook schreef hij onder meer mee aan een staatsinrichtingmethode, en was hij projectleider van de tweede-fase-methode *Pharos*. De laatste jaren zijn de digitale adressen die Albert heeft opgezet, zoals digischool, Histoforum en Jacobus welhaast een begrip geworden, ook bij leerlingen. De site Histoforum kreeg in 2003 een aparte plaats binnen 'de digischool'.

<http://www.digischool.nl/gs/community>

Albert is thans teamleider aan Scholengemeenschap De Grundel in Hengelo. Hij is altijd een pionier gebleven. Peter Wester schrok in zijn laudatio niet terug voor de vergelijking met de stoere veroveraars van het Wilde Westen: een pionier wordt aangetrokken door een vreemde omgeving, ziet de uitdaging, zoekt graag zelf zijn weg, heeft een rusteloosheid over zich, is steeds op pad naar nog niet ontsloten gebieden. Gelukkig voor Albert is het achter de pc een paar graadjes comfortabeler dan moederziel alleen op een bergpad dwars door de Rocky Mountains, geplagd door muskieten en indianen.

VGN-voorzitter Peter Wester overhandigt de oorkonde aan Albert van der Kaap.

De gelauwerde zelf (omringd door vrouw en kinderen, en in het gewaardeerde gezelschap van twee zussen van Huib de Ruijter) ging in zijn dankwoord verrassend relativerend in op de betekenis van ict voor het geschiedenisonderwijs:

'Ik heb gaandeweg juist ook veel waardering gekregen voor de verhalende docent', zo sprak hij.

'Op mijn vorige school had ik enkele collega's die erg traditioneel lesgaven en weinig affiniteit hadden met ict. Ik kon constateren dat de leerlingen juist erg enthousiast waren over hun manier van lesgeven. De opgave van de toekomst zal zijn: een mix te vinden tussen enerzijds de methode van de bevoegen docent, en anderzijds het ideaal van de actieve leerling.'

Met die statement kon iedereen in de zaal van harte instemmen.

Jan van Oudheusden

VMBO-STUDIEDAG

Op 8 april organiseert de Commissie VMBO van de VGN een studiedag in Utrecht voor VMBO-docenten:

'Geen dwangbuis maar kansen!'

In lezingen en workshops komen knelpunten in het VMBO aan de orde zoals bijvoorbeeld het schijnbaar overladen programma, het examen, de problemen die onderwijs aan leerlingen met uiteenlopende waardenpatronen met zich mee kunnen brengen. U kunt zich laten informeren en meepraten over oplossingen, die tegemoet komen aan de verschillende onderdelen van de VMBO-problematiek.

De studiedag wordt gehouden in het Utrecht Zuid College, dat goed te bereiken is vanaf het station met de sneltram en waar ook een grote parkeergarage in de buurt is.

Kosten: voor VGN-leden € 50,-, niet-leden € 60,-.

Uitgebreide informatie en een formulier om u op te geven vindt u op de website van de VGN: www.vgnkleio.nl

VAVO-BRAINSTORMDAG

Ook dit jaar organiseert de Commissie Volwasseneneducatie van de VGN een brainstormdag voor alle geschiedenisdocenten in het VAVO.

Deze vindt plaats op vrijdag 4 juni 2004 van 16.00 - 20.00 uur. Locatie en programma worden later bekend gemaakt.

Zoals elk jaar zal de uitwisseling van tips en lesmateriaal een belangrijk onderdeel vormen van deze bijeenkomst.

Wie wil komen, kan zich nu alvast bij mij opgeven:

mwhinke@hotmail.com

U krijgt dan per e-mail nader bericht.

Namens de Commissie Volwasseneneducatie, Wendy Hinke, secretaris.

Zet deze data alvast in je agenda!

Oog voor de gevolgen van oorlog

www.gevolgenvanoorlog.nl

Onlangs is een website geopend met een schat aan informatie over wat oorlog en geweld met mensen doet, burgers – militairen – vluchtelingen. Het betreft een samenwerking tussen de bibliotheek van ICODO te Utrecht en het Veteranen-instituut te Doorn.

De website bevat naast de gebruikelijke overzichten van bronnen en (eigen) databanken ook literatuurlijsten over specifieke onderwerpen (dossiers). Voorbeelden zijn Nederlands-Indië/Indonesië, Irak, kindsoldaten, mensenrechten, natuurrampen en veteranen in Nederland. Binnenkort verschijnen nog dossiers over oorlogskinderen, geweld in Nederland en vredeseducatie. Onder de knop *nieuws* treft de lezer actuele ontwikkelingen, samenvattingen van krantenknipsels en boekrecensies aan.

Via een speciale *discussielijst* is het mogelijk alle mogelijke informatie met andere geïnteresseerden te bespreken.

Met name voor leerlingen in de tweede fase en voor docenten zijn er veel wetenswaardige zaken op te vinden.

Lespakket Verzet je!

over de Februaristaking

Het lespakket *Verzet je!* laat scholieren nadenken over dilemma's rondom onderdrukking en verzet daartegen, vroeger en nu. Centraal staat de Februaristaking, 25 en 26 februari 1941, die een protest was tegen de eerste grootscheepse arrestatie van joden in Nederland na protesten

tegen toenemende pesterijen en molestering. Er wordt een duidelijke link gelegd naar hedendaagse vormen van verzet tegen onrecht als pesten, discriminatie en de schending van mensenrechten. Het pakket werd in 2000 uitgegeven door de Stichting Comité Herdenking Februaristaking en is nog steeds verkrijgbaar.

Het lespakket is gemaakt voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs en voor het vak geschiedenis in de onderbouw VO. Het bestaat uit een video van 12 minuten, 30 doekranten, 6 kaartensets voor een spel en een docentenhandleiding. Het pakket kost € 10,-, een extra set kranten € 3,-. Bel voor bestellingen en meer informatie naar het Landelijk Bureau ter bestrijding van Rassendiscriminatie, LBR, tel. 010-2010201 of mail info@lbr.nl

Dingen uit de oorlog

Leskoffer

Voor leerlingen uit het basisonderwijs en de basisvorming in de provincie Noord-Brabant is vanaf heden een leskoffer beschikbaar met authentieke gebruiksvoorwerpen die het dagelijks leven in oorlogstijd dichterbij brengen. Ze vertellen over de Duitse inval, over Brabanders die huis en haard moesten verlaten in verband met dreigende bombardementen, ze laten zien hoe mensen omgingen met de toenemende schaarste. Kamp Vught, onderwijs in de oorlog, het onderduiken, jodenvervolgving en behandeling van 'foute' Nederlanders komen ook aan de orde. Bij de koffer hoort materiaal voor een aantal lessen over de Tweede Wereldoorlog. Verder zijn bronnen en jeugdlitera-

tuur aanwezig. Het project kan afgesloten worden met een bezoek aan Kamp Vught.

De leskoffer *Dingen uit de oorlog* kan voor een periode van drie weken geleend worden bij het Nationaal Monument Kamp Vught. Het lenen is gratis, maar wel is het de bedoeling dat de koffer wordt gehaald en teruggebracht door een medewerker van de lenende school. U moet van te voren reserveren: tel. 073-6587064 of per e-mail educatie@nmkampvught.nl

The Stories of World War II

Conferentie georganiseerd door NASA 21 t/m 23 juni

De Netherlands American Studies Association (NASA) houdt haar jaarlijkse Amerikaanse conferentie over het thema 'Consensus over de betekenis van de Tweede Wereldoorlog'. Weten we nu, zo'n zestig jaar later, wat de belangrijkste oorzaken en feiten zijn, of zijn we nog steeds bezig de oorlog te herinter-

preteren in een of ander nieuw licht? Hoe kleuren bijvoorbeeld recente ontwikkelingen in het voormalige Joegoslavië en in Irak onze kijk op de betrokkenheid van de VS in WO II?

Wetenschappers uit diverse landen zullen zich buigen over uiteenlopende verhalen, aparte sessies zijn ingeruimd over autobiografieën, films, geloof, de holocaust, musea, populaire cultuur, poëzie, romans, en racisme.

Sprekers zijn onder andere Keith D. Dickson ('World War II for Dummies'), John Dower ('Embracing Defeat: Japan in the wake of World War II') en Lorrie Goldensohn ('Dismantling Glory: Twentieth Century Soldier Poetry').

Kosten: € 50,- voor niet-NASA leden, of € 20,- per dag; € 20,- voor studenten, AIO's en OIO's, of € 10,- per dag. Inlichtingen en aanmelden bij: Vrije Universiteit/ Engelse Taal en Cultuur Dr. Diederik Oostdijk De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam dn.oostdijk@let.vu.nl

'Schoonheid na het werk'

Zondagslezingen in de Burcht van Berlage

Op zondagmiddag om 14.00 uur is er gewoonlijk een lezing in het gebouw van het Henri Polakinstituut/Vakbondsmuseum in Amsterdam. Interessant met het oog op geschiedenis zijn:

Op 4 april – 'De tweede Gouden Eeuw': Sociaal-geograaf Michiel Wagenaar bespreekt de ontwikkeling van Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen er sprake was van een ongekennde economische en culturele bloei in de hoofdstad. Amsterdam maakte een inhaalslag die het stadsbeeld nog steeds deels bepaalt. Er kwam groot-scheepse sociale woningbouw; het Vondelpark, Het Stedelijk en het Rijksmuseum, de Gemeente Universiteit en het Concertgebouw en hele wijken woonhuizen verrezen voor de gegoeden. U kunt dit ook lezen in *De klopp op de deur* van Ina Boudier Bakker.

Op 25 april – Elie Smalhout en het socialistisch kunstenaarsmilieu:

Lezing door de (kunst)historicus Carry van Lakerveld over een kring van kunstenaars, die voor gewone mensen wilde werken. Men maakte affiches en grafiek in grote oplagen over strijd tegen slechte omstandigheden. Met tentoonstelling.

Op 9 mei – Multatuli en het socialisme:

De biograaf Dik van der Meulen over het onderwerp van zijn boek *Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*, dat in 2003 de AKO-literatuurprijs kreeg.

Op 23 mei – Het sociale aspect van het Liberalisme:

Henk Vonhoff bespreekt het gedachtengoed en de handelingen van liberale politici in de tweede helft van de negentiende eeuw toen het wel duidelijk was geworden dat een zo groot mogelijke vrijheid in het economisch leven niet betekende dat iedereen er dan ook op vooruitging. Men ging maatregelen nemen ter beknotting, zoals het kindernetje van Van Houten. Vonhoff trekt de lijn door tot in het heden.

De entreprijs bedraagt € 5,-. Wanneer u verzekerd wilt zijn van een plaats kunt u het beste even opbellen:

020-6241166.

Gebouw De Burcht van Berlage, Henri Polaklaan 9, 1018 CP, Amsterdam

Effecten-rechtsherstel

Alle schoolmediatheken en sectiehoofden geschiedenis op scholen met een havo/vwo-afdeling hebben onlangs gratis een boekje ontvangen over

roof en rechtsherstel van joods effectenbezit: *Oorlogseffenten* door Jaap Barendregt.

In het boek wordt de roof beschreven – de werking van de LIRO –, en wat er na de oorlog gedaan werd om dit onrecht recht te zetten. Te weinig, vond men in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Een inhaalslag moest gemaakt worden op vele terreinen wat de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog betreft, ook hier.

Beursorganisaties en vertegenwoordigers van joodse instellingen kwamen een compensatie overeen, waarbij de uitgave en verspreiding van dit boek hoort. Het is toegankelijk geschreven, voor het grote publiek.

**www.haagse
tijden.nl**

'Haagse tijden' is een website met historische feitjes en weetjes bedoeld voor groep 8 en de onderbouw van het VO. Hij is er zowel voor leerling als docent: via een tijdbalk kan op thema gezocht worden – de gebeurtenissen worden toegelicht, en er wordt gewezen op literatuur, andere websites en bestaande lespakketten.

De website is nog in opbouw, maar de moeite waard om te kijken of u er iets mee kunt. Door zijn opzet is hij ook interessant voor leerlingen en docenten buiten Den Haag.

De website is een samenwerkingsproject van de dienst Archeologie, de Openbare Bibliotheek, Monumentenzorg, Haags Historisch Museum, Museum de gevangenpoort en het Gemeente-archief.

LIRO was gevestigd in een bankgebouw aan de Sarphatistraat.

Actief historisch denken voor leerlingen

**Workshopdag
woensdag 16 juni 2004**

De Stichting Geschiedenis, staatsinrichting en educatie organiseert met het Instituut voor Leraar en school van de Katholieke Universiteit Nijmegen een studiedag rond actief en zelfstandig leren in het geschiedenisonderwijs.

- Leerlingen aan het denken zetten vanuit historische invalshoeken.
 - Opdrachten ontwerpen die leerlingen aanspreken en uitdagen.
 - Aantrekkelijke lessen geven.
 - Thema's aansnijden die vaardigheden en kennis combineren.
 - Ervaringen delen met collega's.
- Dit kan allemaal en meer.

De dag wordt gehouden in het Studiecentrum van de KUN, Elleboogstraat 2, Ravenstein. Aanvang 10.00 uur; daarvoor is er al koffie. Afsluiting om 15.00 uur. Prijs € 90,-, inclusief koffie, thee en de lunch en een uitgebreide reader.

Voor meer informatie en inschrijving: ILS/KUN
t.a.v. Jan de Vries,
tel. 024-3530089,
e-mail: j.devries@ils.kun.nl

Bronnen, de rode draad door de geschiedenis

bronnen

gs

1 havo/vwo

www.bronnen.epn.nl

Bronnen is compleet
herzien!

Maak kennis met:

- Inhoudelijke variatie per hoofdstuk
- Origineel bronnenmateriaal vertelt het verhaal van het verleden
- Flexibele ICT waarin u de keuzes maakt.
- Onderwijs op maat met vijf edities per leerjaar

Ervaar zelf hoe *Bronnen* geschiedenis aantrekkelijker maakt. Bestel uw persoonlijke docentexemplaar via: www.bronnen.epn.nl of bij EPN Docentenservice.

epn

EPN Docentenservice, T (030) 63 83 001, F (030) 63 83 004,
info@epn.nl, www.bronnen.epn.nl

**Omdat we weten
hoe leuk lesgeven is**

MeMo is klaar voor de toekomst

Met de **nieuwe edities** voor de basisvorming en de tweede fase geeft MeMo geschiedenis een gezicht. En **dat spreekt aan**... dit schooljaar zijn al veel docenten en leerlingen aan de slag gegaan met de nieuwe druk van 2003! Uit de **enthousiaste reacties** blijkt wel dat de nieuwe materialen nog beter aansluiten bij de wensen en eisen van deze tijd.

Met MeMo kunnen u en uw leerlingen vertrouwen op een zeer **compleet pakket** leermiddelen, met échte doelgroepedities en prachtige en geïntegreerde ICT. U kunt rekenen op **flexibel inzetbaar** lesmateriaal en een **uitgebreide ondersteuning**. Het **gebruiksgemak** is opvallend, alle benodigde docentenmaterialen zijn beschikbaar, via de methodesite

krijgt u actuele informatie én Malmberg zorgt bovendien voor advies en trainingen. Intrigeer uw leerlingen, laat uw lessen **eruit springen**, maak van het vak een belevenis, en zorg ervoor dat het u **geen extra werk** oplevert.

www.memo-malmberg.nl

Kom nu in actie en bekijk de nieuwe MeMo.

Bestel uw beoordelingsexemplaren via T (073) 6 288 766 en kijk op de methodesite www.memo-malmberg.nl.

Geschiedenis heeft een gezicht

Uitgeverij Malmberg • Postbus 308 • 5201 AH 's Hertogenbosch • T (073) 6 288 766